

Sümer ve Akkad'da Siyasal Meşruiyetin Temel Kaynakları: Yazı, Din ve Yeniden-Dağıtım Ekonomisi (MÖ 2600-2004)

İzzet ÇIVGIN¹

¹ Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İİBF, izzetciygin@yahoo.fr, ORCID: 0000-0003-0338-0929.

Öz: Makalenin ilk hedefi, dünyanın en erken yazısı Sümer-Akkad çiviyazısının ticari-mali-ekonomik işlevleriyle siyasal-ideolojik-mitolojik işlevlerinin bir bütün oluşturduklarını; yazının kent-devlet seçkinleri ile Akkad ve Sümer bölgesel devletlerini yöneten seçkinler açısından bir meşruiyet aracı olduğunu göstermektir. Meşruiyetin ilk dayanağı, yersel krallıkların göksel krallıktan doğdukları önermesidir. Göğün efendisi Enlil, kentleri diğer tanrılara üleştirdiği için her kentin asıl kralı o kentin koruyucu tanrısıdır. Devletin meşruiyetinin ikinci dayanağı, yine gökten inmiş, kentin doğumunu mümkün kılan uygarlık sanatları-kurumları-kurallarıdır (Sümerce ME). Seçkinler, toplumsal iş bölümünü, uzmanlaşmayı ve eşitsizliği devletleşmenin zorunlu sonucu olarak gösterirler. Meşruiyetin üçüncü kaynağını, kralların tanrılaştırılması oluşturur. Gerçekte tanrılaştırılan insan değil kurum olarak devlettir (kralın siyasal bedenidir). Tek tek devletler fani ama ME'ler sayesinde vücut bulan (Yaşamı-Düzeni sürdürme gücüne sahip olan) krallık fikrinin kendisi (devlet ideası) ebedidir, tarih-üstüdür. Meşruiyetin yersel bir kaynağı daha vardır: halkın-toplumun rızasını kazanmak. Dünyevi hiyerarşileri doğal gösteren siyasal seçkinler, kendilerinin sosyal adaleti yerine getirmek (refahı topluma yaymak) için çabaladıkları; kralların da güçsüzün-yoksulun dostu oldukları iddiasındadırlar. Mezopotamya kent-devletleri ve sonraki ülkesel-devletler, ekonomik yaşamın temel unsurları olan tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret üzerinde denetim kurmaya çalışmış; (Ortaçağ Avrupa malikânelerine benzer biçimde örgütlenen tapınak toprakları dâhil) kamusal arazilerde gerçekleştirilen üretimi artırmaya çabalamışlardır. Kral, tarımın sürdürülebilir olması için kanal açmak, güvenli ticaret için yol yapmak, yurttışları dış tehditlerden korumak ve yoksulların eşitsizliğe yenik düşmelerini önlemek amacıyla yazılı yasalar çıkarmak zorundaydı. Mezopotamya uygarlığı, devletin ideolojik-mitolojik temellerinin kuruluşu ile ekonomik ilişkilerin rasyonel bir kayıt sistemiyle sürdürülebilmesini, dini-ideolojik ve mali-ekonomik alanları ayrılmaz biçimde birbirlerine yapıştıran sihirli bir yönetim aygıtı olan yazıya borçluydu.

Anahtar Kelimeler: Aşağı Mezopotamya, Sümer kent-devletleri, Akkad, Kutsal ve Siyasal, Düzen ve Adalet
Jel Kodları: B11, B19, Z13

Atf: Çıvgın I. (2024) Sümer ve Akkad'da Siyasal Meşruiyetin Temel Kaynakları: Yazı, Din ve Yeniden-Dağıtım Ekonomisi (MÖ 2600-2004), *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1009-1051.
<https://doi.org/10.30586/pek.1522906>

Geliş Tarihi: 26.07.2024
Kabul Tarihi: 28.10.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Main Sources of Political Legitimacy in Sumer and Akkad: Script, Religion, and Redistribution Economy (2600-2004 BCE)

Abstract: The first objective of this study is to show that the economic and ideological functions of Sumero-Akkadian script focused on a single goal: legitimacy of the political elite. The first source of legitimacy is that the earthly kingdoms emanate from the heavenly kingdom. The second source for the legitimacy is the offices of civilization (Sumerian ME), again descended from heaven to earth. The MEs point to the division of labor and specialization that made the emergence of cities possible. Political elites portray inequality because of civilization. The third source of legitimacy is the deification of the kings. It is not a person who is deified, but the state as an institution (the political body of the king). While individual states may be ephemeral, the idea of the state is eternal. There is another source of legitimacy in the Mesopotamian states: the consent of the governed. The state must assume responsibility for the pursuit of social justice and kings must be constantly reminded that they care for the poor, the orphan and the widow. The city-states and the later territorial states sought to control the elements of economic life - agriculture, animal husbandry, crafts, trade -, especially sought to increase production on public lands. Kings had to open canals for agriculture, build roads, and protect citizens from

external threats. The Mesopotamian civilization owed both the establishment of the ideological foundations of the state and the maintenance of economic relations through a recording system, i.e. writing.

Keywords: Lower Mesopotamia, Sumerian city-states, Akkadian empire, Sacred and political, Order and Justice
Jel Codes: B11, B19, Z13

1. Giriş

Mezopotamya'nın erken uygarlıklarının maddi kültürlerini ve yazılı eserlerini konu alan ilk çalışmalar 19. yüzyıl ortalarına doğru yayımlandı. Yüzyılın ikinci yarısında Kuzey (Yukarı) Mezopotamya'da bulunan yazıtların ve tabletlerin Sami dillerinde üretildikleri anlaşıldı. Fırat ve Dicle boylarında kayıtlarını çiviyazısı ile tutan erken kültürlerle dair arkeolojik-antropolojik-tarihsel-dilsel çalışmalar bu dönemde iyice yoğunlaşırken Asurca, Babilce ve bunlardan daha eski olan Akkadça gibi Sami dillerinde tutulan kayıtlar (bugün hala milyonlarca insanın konuştuğu Sami dillerinin de yardımıyla) çözümlendiler, çağdaş dillere çevrildiler. Çalışma alanının adı da Ejiptoloji (Mısıroloji) terimine öykünülerek Asuroloji olarak belirlendi. Daha 19. yüzyıl sona ermemişti ki iki ya da üç dilli kayıtlar sayesinde Aşağı Mezopotamya'da Akkadçadan daha eski ve Sami dil ailesinden olmayan bir başka dilin daha konuşulduğu ve yazıldığı açığa çıktı. 1877'de başlayan Lagaş kazısı, "Sümer ve Akkad Kralı" gibi unvanlardan hareketle Sümerce olarak adlandırılan o dilde yazılmış tabletlerin Aşağı Mezopotamya kentlerinde bolca bulunduğunu kanıtladı. 1889-1900 arasında gerçekleştirilen Nippur kazılarında binlerce tablet daha bulundu (Kramer, 2020, s. 26-32).

"Nippur kazı ekibi bu dört sefer sırasında yaklaşık olarak otuz bin tablet ve parça çıkarmayı başardı; bunların büyük bölümü Sümer dilinde yazılmıştı ve İÖ üçüncü binyılın ikinci yarısından ikinci binyılın ilk yarısına kadar gitmekteydi. Bu tabletlerin içerikleri zengin ve çeşitlidir. Büyük bölümü ekonomik niteliklidir; anlaşmalar ve satış faturaları, bonolar ve makbuzlar, listeler ve hesaplar, vasiyetnameler, evlat edinmeler, mahkeme kararları ve diğer yasal ve yönetsel belgeler. Tabletlerin ... bazıları tarihsel yazıtlardır. Özellikle dikkat çekici olanlar, destan ve mitler, ilahiler ve ağıtlar, atasözleri ve 'bilgelik' içeren Sümer edebi yazılarının kaydedildiği yaklaşık olarak İÖ 1750'den kalma tabletler grubudur" (Kramer, 2020, s. 32, 35).

Kazılar 20. yüzyılın ilk yarısında hız kesmeden sürdü; Fara-Şuruppak, Kiş, Cemdet Nasr, Ur, Eşnunna ve Uruk kentlerinde çok sayıda resim ile tarihsel ve ekonomik yazıt-tablet bulundu. Bu esnada Larsa, Sippar ve Umma kentlerinden gelen yazılı metinlerle birlikte yalnızca Sümer dilinde üretilmiş tabletlerin ve parçaların sayısı çeyrek milyona ulaşmıştır. Bunlara özellikle MÖ 2. binyıl ve sonrasına ait çok daha fazla sayıda Akkadça eserin eklenmesi gerekir. Sümer tabletlerinin en az % 95'i ekonomik konularla ilgilidir. Bunlar ve Akkadça muadilleri, çağdaş dillere kolay çevrilebilen pasajlardan oluşurlar. Dikilitaş, tuğla, koni, vazo, heykel üzerine nakşedilmiş metinlerin çevirisi de zor değildir. Ne var ki toplamın ancak % 1'ini oluşturan ve soyut temaları işleyen edebi-kozmogonik-mitolojik içeriğe sahip kayıtların çevrilmesi çok daha zahmetlidir (Kramer, 2020, s. 35-39).

Erken Sümer ve Akkad tabletleri ile yazıtlarının okunabilir haldeki örneklerinin büyük bölümü Batı dillerine ve bir kısmı da Türkçeye çevrildiler. Örneğin S. N. Kramer'in Sümerceden çevirdiği metinleri içeren dört kitabı Türkiye'de de yayımlandı. Danimarkalı Asurolog T. Jacobsen ile Fransız J. Bottéro'nun erken metinleri günümüze ulaştırdıkları çalışmaları da 1930'lardan yüzyıl sonuna kadar yayımlandı. İspanyol-Amerikalı M. Civil, Britanyalı S. Dalley ve Hollandalı F.A.M. Wiggermann da 1960'lardan bugüne mitolojik-dini-destansı metinler başta olmak üzere çok sayıda Eski Mezopotamya kaydının bize ulaşmasını sağladılar. Daha geç dönem yazarlarından P. Steinkeller, Eski Mezopotamya edebi-dini metinlerini çağımıza taşımakla kalmayıp Mezopotamya politik ekonomisini kapsayan eserler de üreterek alana büyük katkılar sunmuştur. Eski Yakın Doğu uzmanı M. W. Chavalas'ın yayına hazırladığı, çok değerli Asurologların çevirilerine yer verilen

Historical Sources in Translation - The Ancient Near East adlı eserde yer alan kraliyet kayıtları da, bu makalede sıkça başvurulan eserlerin başında geliyor. Öte yandan genel olarak Sümer ve Akkad tarihiyle ilgili çalışmalar son 50 yılda muazzam düzeyde artmış, yeni eserler Aşağı Mezopotamya için üretilen eski modelleri (tapınak-kent, totaliter-devlet, Asya tipi üretim biçimi, sulamaya dayalı doğu despotizmi) büyük ölçüde çürütmüşlerdir (Yoffee, 1995, s. 282). Bu makalenin yazımında da Doğuya dair özcü-kültürcü tanımlamalardan-modellemelerden kaçınılarak erken uygarlıkların ilki olan Aşağı Mezopotamya'nın aynı zamanda dünyanın diğer bölgelerindeki devletleşme süreçlerine esin veren ilk duraklardan biri olduğunun da altı çizilecektir.

Elinizdeki makalede kutsal, siyasal ve ekonomik yaşam arasındaki bağların açığa çıkarılması hedeflendiği için Eski Sümer-Akkad kraliyet kayıtları kadar mitolojik ve destansı eserlere, kraliyet ilahilerine, reform niteliğindeki yasa metinlerine ve ekonomik yaşamı düzenleyen metinlere birlikte başvurulacaktır. Makale boyunca erken Aşağı Mezopotamya tabletleri, yazıtları ve yasa metinleri ışığında erken devletlerin meşruiyet kaynaklarının neler olduğu araştırılacaktır.

Bu çalışmaya göre, meşruiyet kaynaklarının ilki, yersel krallıkların göksel krallıktan neşet ettikleri önermesidir. Tanrıların (ve göksel krallığın) efendisi Enlil, kentleri diğer tanrılara üleştirdiği için her kentin asıl kralı o kentin koruyucu tanrısıdır. Kentin insan kralı *ENSİ* (vali) unvanı taşıyordu, zira o kent-tanrısının kendisi adına kentin düzenini kurmakla görevlendirdiği bir vekil olarak işlev görüyordu. Akkad (MÖ 2334-2150) ve III. Ur (2112-2004) gibi ülkesel-devletlere geçilince, insan kralla göksel krallık arasındaki bağlantı bir ölçüde değişti. Bu kez krallar, kent tanrılarında daha çok panteonun en büyük tanrıları olan An, Enlil, Enki, Ninhursag ve İnanna'nın onayıyla krallık tahtına oturduklarını (onların vekilleri olduklarını) iddia ettiler. Ulu tanrılar, metafizik varlıklar olmanın ötesinde, *Yaşamı-Doğayı-Düzeni-İstikrarı-Bereketi simgeleyen doğa unsurları idiler*. An (Gök), göksel krallığı kuran ve yersel krallıkların ortaya çıkışına olanak tanıyan ilk güçtü. Enlil, yeryüzünü (Yaşamı) kuşatan atmosferdi. Dünya düzenini kuran Enki, insanların ve diğer canlıların yaşaması için elzem olan tatlı su ve onunla birlikte gelen her şeydi (sazlıklar, bataklıklar, kanallar, su kuşları, balıklar). Ninhursag dağlardan gelen bereketti. İnanna-Venus, cinsellik, doğum, savaş, tanrısal yasalar ve siyasal iktidardı. Ülkesel-devletin referans gösterdiği diğer tanrısal güçler de Yaşam ve onu insan toplumları için sürdürdüğüne inanılan devlet ile bağlantılı doğa güçleriydi. Utu-Güneş, ışıyla hakikatleri ortaya çıkardığı ve olgulara açıklık-kesinlik sağladığı için Adalet ile özdeşleştirildi. Nanna-Ay, mevsimlerin efendisi olup bereketi çağırıyordu. Özetle, panteonun büyük tanrıları Yaşamı-Geçimi-Bereketi (dünyanın düzenini) simgeleyen ve bu nedenle yersel krallıkların temelini oluşturan güçlerdi.

Devletin meşruiyetinin ikinci kaynağı, yine gökten yeryüzüne inmiş (Sümerce *ME* sözcüğüyle tanımlanan) uygarlık sanatları-kurumları, Kramer'in tarifleriyle *evrenin pürüzsüz ve etkin olarak işlemesi için tanrılar tarafından çıkarılmış kurallar ve düzenlemelerdir* (Kramer, 2016, s. 138). *ME'ler gerçekte erken kentlerin ortaya çıkışlarını mümkün kılan toplumsal işbölümü ve uzmanlaşmaya (toplumsal hiyerarşilere) işaret ederler*. Kent seçkinleri varlıklarını toplumsal karmaşıklığa ve ön-devletin ortaya çıkışına borçlu olduklarını bildikleri için de hiyerarşiyi ve toplumsal eşitsizliği uygarlığın-kentin-devletin (Düzenin) zorunlu bir sonucu olarak gösterirler. İşte bu noktada dini anlatıların yazı aracılığıyla çok-katmanlı hale gelmeleri (kozmogonik-mitolojik anlatıların düzenlenmeleri) ve siyasetle iç-içe geçmeleri gerekir. Gerçekte siyasal ideolojiyi şekillendirenler kozmogoniler-mitolojiler değillerdir; seçkinler onları varlıklarının meşruiyet temeli olacak biçimde düzenlemişlerdir.

Meşruiyetin üçüncü kaynağı, ülkesel devletin pekişmesiyle *ENSİ* değil *LUGAL* (kral) olarak tanımlanan ve göksel krallıktaki Enlil imgesini yeryüzüne indirerek kentlere *ENSİ* (vali) atama gücü kazanan monarkların tanrılaştırılmasıdır. III. Ur'un ikinci hükümdarı *LUGAL Şulgi*, kraliyet ilahilerinde insan-üstü özelliklerle donatılarak öylesine yüceltilir ki böylesi bir figürün sıradan bir insan değil ancak tanrı olabileceği düşünülür. Gerçekte tanrılaştırılan insan değil kurum olarak devlettir (kralın siyasal bedenidir), ölümsüzlük de ancak devlete yakıştırılabilecek bir niteliktir. Tek tek devletler fani olsalar da, *ME'ler* sayesinde vücut bulan (Yaşamı-Düzeni idame ettirme gücüne sahip olan) yersel krallık

fikrinin kendisi (devlet ideası) ebedidir, tarih-üstüdür. Şulgi ve sonraki Mezopotamya krallarının *çoban* nitelemesiyle Savaş - Doğumlar - Siyasal İktidar ile bağlantılı Tanrıça İnanna'nın çoban eşi Dumuzi'nin yerine konup "İnanna'nın kocası (dolayısıyla cinsel partneri)" olarak tarif edilmeleri, bu somutlaştırmaya hizmet eden girişimlerden biridir. Bu girişim İnanna'nın Sümer'in ilk kenti Uruk'un koruyucu tanrısı oluşu ve kenti/devleti mümkün kılan tanrısal kurumları (ME'leri) Enki'den gasp ederek Uruk'a getirmesiyle birlikte düşünülünce siyasal açıdan çok anlamlıdır. Mezopotamya krallarının panteonun en büyük iki tanrısından birinin eşi olarak tanımlanmalarıyla devlet tam anlamıyla göksel krallığın yersel yansıması haline gelmektedir.

Sümer-Akkad kayıtlarında, kralların tapınak yaptırma-onarma yarışına girdikleri ve vekili olduklarını iddia ettikleri tanrılarla akrabalık bağı kurmaya çalıştıkları görülür. Bundan murat edilen, kurulu düzenin tanrılarının arzularına uygun olduğunu usanmadan tekrar etmektir. Ama meşruiyetin yersel bir kaynağı daha vardır: *halkın-toplumun rızasını kazanmak*. Bunu elde etmek için dünyevi hiyerarşileri doğal-olağan gösterirken devletin sosyal adaleti yerine getirmek (refahı topluma yaymak) için çabaladığının belirtilmesi ve kralların yetimin-dulun-yoksulun-güçsüzün dostu olduklarının sürekli hatırlatılması gerekir. Aşağı Mezopotamya kent-devletleri ve onlardan sonra oluşan ülkesel-devletler, ekonomik yaşamın başlıca unsurları olan tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret üzerinde denetim kurmaya çalışmış ve özellikle (Ortaçağ Avrupa malikânelerine benzer biçimde örgütlenen tapınak toprakları da dâhil olmak üzere) kamusal arazilerde gerçekleştirilen üretimi artırmak için çaba göstermişlerdir. O halde erken uygarlıklarda da ekonomiye açık bir devlet müdahalesi vardı, bu müdahale olmadan yeniden-dağıtıma dayalı sistem ayakta kalamazdı. Krallar, tarımın sürdürülebilir olması için kanal açmak, güvenli-kolay ticaret için yol yapmak, yurttaşları surlarla dış tehditlerden korumak ve yoksulların gelir uçurumuna yenik düşmelerini önlemek amacıyla yazılı yasalar çıkarmak zorunda idiler. Kentliler besin üretmedikleri için (köylerde ve bazen de kent surlarına yakın noktalarda) tahıl üreten çiftçiler ile toynaklı hayvan besleyen çobanların kent yönetimlerinin gözetimi altında kendilerine vergi olarak besin sağlamalarına ihtiyaç duyuyorlardı. Kentli üst-orta sınıfların üretilen besinden pay almaları ve kamusal alanı oluşturan sarayları-tapınakları inşa eden işçilerin tayın-azık cinsinden ücretlere ulaşabilmeleri ancak siyasal seçkinlerin denetimiyle olabilecek bir şeydi. Sonuç olarak, Eski Mezopotamya uygarlığı, hem devletin ideolojik-mitolojik temellerinin kuruluşunu hem ekonomik ilişkilerin rasyonel bir kayıt sistemiyle sürdürülebilmesini yazıya borçluydu. Yazı, dini-ideolojik ve mali-ekonomik alanları ayrılmaz biçimde birbirlerine yapıştıran sihirli bir yönetim aygıtıydı.

2. Erken Mezopotamya Uygarlığının Doğuşu (MÖ 3500-2900)

Tarihin ilk uygarlığı Aşağı Mezopotamya'da, kent-devletler halinde örgütlenen *Sümer Ülkesinde* doğdu. Mezopotamya'nın en erken uygarlık merkezi, MÖ 4. binyıl boyunca toplumsal hiyerarşi ve işbölümü düzeyi sürekli arttığı için "devletli karmaşık toplum" özelliği gösteren Uruk kenti idi. Bu nedenle Aşağı Mezopotamya'nın uygarlıkla tanıştığı evre *Geç Uruk Dönemi* (MÖ 3400-3100) olarak bilinir. Sümer mitolojileri ise ilk kentin Eridu olduğunu bildirirler, zira burası Sümer dilinde ME sözcüğüyle tanımlanan "uygarlık sanatları"ndan (kente özgü meslekler-zanaatlar-kurumlardan) sorumlu olduğu için erken kentin ve erken devletin koruyucu tanrısı olarak görülen *Tatlı Suların ve Sazlıkların Efendisi* Enki'nin yerleşimidir. Uygarlık sanatlarının Sümerlerin "göksel krallık" olarak gördükleri tanrılar dünyasından yeryüzüne indikleri ve tanrısal gücü yansıttıkları varsayılır. Sümer siyaset kavrayışı, Platon'un neredeyse 2 binyıl sonra dile getirdiği ebedi (öncesiz-sonrasız) "devlet" ideasının duyular dünyasının unsurlarından biri olan yersel devletlerde somutlaştığı düşüncesiyle benzerlik arz eder. Sümer mitolojik anlatılarına göre, Uruk'un koruyucu tanrıçası İnanna, uygarlık sanatlarını Enki'den çalıp Uruk'a götürerek "kent-devlet" fikrini kendi yerleşimiyle bütünleştirmiş, böylece Uruk kent-devletinin (Aşağı Mezopotamya uygarlığının?) ortaya çıkışına olanak tanımıştır.

Eridu, gerçekte Aşağı Mezopotamya'nın ilk kenti değil ilk kasabası (ön-kenti) idi. Ama Sümer toplumsal belleği Eridu'yu "ülkenin en erken kenti" olarak tanımlamak

suretiyle toplumsal hiyerarşi ve toplumsal işbölümü yönündeki adımların ilkin orada atıldığını, kent fikrinin orada doğduğunu varsaymaktadır. Eridu zamanla gerçekten (Uruk kadar geniş-kalabalık ve meslekler bakımından o denli karmaşık olmasa da) bir kent halini aldı ve onun gibi kent-devlet biçiminde örgütlendi.

Eridu, kent-devlet oluşundan yüzyıllar sonra bile (MÖ 2. binyılın ikinci yarısında olgunlaşmaya başlayan) Babil mitolojilerinde *Yaratılışın-Yaşamın başladığı bir cennet toprağı* olarak resmedilir. “Kutsal bir ev, kutsal bir yerdeki tanrıların evi henüz inşa edilmemişti, sazlar henüz büyümemiş, henüz bir ağaç yaratılmamıştı, henüz bir tuğla yerleştirilmemiş, bir tuğla kalıbı yapılmamıştı, bir ev inşa edilmemiş, bir kent henüz kurulmamıştı, bir kent oluşturulmamış, (içine) bir canlı yaratık yerleştirilmemişti. Tüm topraklar denizden oluşuyordu, denizin kaynağı bir su borusu idi. Sonra Eridu kuruldu, [Babil’in baş-tanrısı Marduk’un tapınağı] Esagila inşa edildi. Esagila’nın temellerini [ilksel-baba tanrılardan] Lugaldukuga [Kentin baş-tanrısı Enki’nin sulak evi olan] Apsû’nun içine attı” (Leick, 2019, s. 21).

Bu anlatıda en dikkat çeken husus, kent-uygarlık ile Yaratılışın eş-zamanlı olgular olarak sunulması, kentin tuğlalarla inşa edilen evlerden ve kamusal kimliğe vurgu yapan tapınaklardan bağımsız düşünülmemesidir. Bu pasajları kaleme alan ve aldırın Sümer siyasal-kültürel-dini seçkinleri, öyle olduğuna dair hakiki bir inançtan bağımsız biçimde, erken kentlerin alametifarikası olan tuğla, ev ve tapınak gibi unsurları ebedi (zamanlar-üstü) tümel varlıklar (yani *idealar*) olarak tarif etme ve sunma eğilimindeydiler.

Geç Uruk Dönemi’nde, döneme adını veren kent muazzam bir nüfus artışı ve ona eşlik eden bir kentleşme-devletleşme-kurumsallaşma yaşadı. Yüzölçümü 2,5 km²’ye ulaşan Uruk’un nüfusunun 40 000’i bulduğu sanılıyor. Aynı dönemde bölgede “kent”e benzeyen yalnızca iki yerleşim (Eridu, Larak) daha vardı ama bunların nüfusu 10 000’den fazla değildi. Ayrıca Uruk’taki toplumsal-siyasal-ekonomik karmaşıklık düzeyinden henüz çok uzaktı bu ikisi (Çıvgın, 2015a, s. 94-95). Uruk kent merkezinin en fazla 15 km dışında konumlanan irili-ufaklı kasabaların, köylerin ve mezraların *metropole* bağlı birimler olarak örgütlendiklerini varsayabilirsek, *tarihin bu ilk kent-devletinin* toplamda 80-90 000 kişilik bir nüfusa hükmettiği sonucu çıkar (Algaze, 2013, s. 74). Kendileri besin üretmeyen ve kent merkezinde yöneticilik, bürokratiklik, zanaatkârlık ya da tacirlik gibi uzmanlık gerektiren mesleklere bölünmüş 40 000 kişinin doyurulması için Uruk’ta her gün 3 tondan daha fazla arpa tüketilmiş olmalıdır. Arpa, hem ekmek hem bira imalatında kullanıldığı için güney kentlerinin en gözde yiyeceğidir. Kentliler, hinterlandtan gelen hurma, kayısı ve üzüm gibi gözde meyveler ile kent bahçelerinde üretilen baklagiller ve soğan gibi sebzeleri de talep etmişlerdir (Reader, 2004, s. 29; Çıvgın 2015a, s. 96).

Geç Uruk Dönemi’nde sosyokültürel ve sosyoekonomik açılardan *karmaşık toplum* özellikleri sergileyen Uruk’ta devletli toplumun göstergesi olan *merkezileşmiş denetim* ile *dikey hiyerarşinin* ikisi de vardı. Kentte yönetsel-ekonomik kayıtların tutulmasını sağlayan ilk araçlar; 1- mühürler, 2- kil hesap taşları, 3- malların alıcıya güvenli biçimde ulaştırılmasına yarayan, gönderiye dair sayısal açıklama içeren ve yalnızca teslimatı alan kişi tarafından kırılarak açılabilen (zarf işlevi gören) kil toplar ve nihayet 4- mal akışının kayıtlarının tutulduğu sayısal tabletlerdir. Bunlar, olgun bir yazı sisteminin ortaya çıkışından önce, mülkiyet, nakliyat, teslimat, depolama, takas, vergilendirme ve tayına bağlama gibi alanlarda kayıt ve hesap tutma (muhasebe) işlerini kolaylaştırmışlardır (Çıvgın, 2015a, s. 98; Çıvgın, 2015b, s. 260, 273; Halton & Svärd, 2018, s. 6).

Kentlerin yönetsel-ekonomik kayıt tutma ihtiyaçlarına karşılayacak asıl unsur “yazı”dır. Uruk’ta MÖ 3300-3000 arasında sayısal ve piktografik-resimsel tabletlerle temsil edilen ilk örnekler “ön-yazı” olarak tanımlanır. Kentte bu döneme ait 5000 kadar ön-çiviyazısı tableti keşfedilmiştir. Uruk ile iletişim halinde olan daha kuzeydeki yerleşimlerde bulunmuş örnekler de yekûna eklenince ön-çiviyazısı tabletlerinin sayısı 6000’e ulaşır. Arkaik metinlerin % 90’ı yönetsel-ekonomik konulara (merkezi yönetimin talep ettiği toynaklı hayvanların, tahılların ve hammaddelerin bir araya getirilip kentlilere dağıtılmasına) odaklanmıştır (Woods, 2015, s. 35-37; Halton & Svärd, 2018, s. 9).

Fransız tarihçi (çiviyazısı uzmanı) Jean-Jacques Glassner, Aşağı Mezopotamya'nın bir başka *bellek denetim aracı* olan silindir-mühürlerdeki piktografik-resimsel ifadelerin *ilkel yazı / ön-yazı* şeklinde değerlendirilmesine karşı çıkar. Ona göre, silindir mühürlerin sundukları temsiller, yine bellek denetimine odaklanmış bir başka sanat ve ifade formu oluştururlar. Ona sahip olan kent seçkininin imzası olarak işlev gören silindir mührün kamusal hedefi, görsel belleğin olanaklarından yararlanarak sözel belleği muhafaza etmektir. MÖ 3. binyıldan itibaren silindir mühür dekoruna eklenen metinler, yazı ile resmin iki farklı ifade biçimi olduklarını net biçimde açığa vururlar; söz konusu metinde genellikle silindir mührün sahibinin/kullanıcısının adı ve unvanı belirtilmektedir. Demek resim-temsil mühür sahibinin kişiliğini, metin ise adını yansıtmaktadır. Glassner, resim-metin birlikteliğinden oluşan bu eserleri günümüzün çizgi-romanlarına benzetir (Glassner, 2006a. ss. 4-5). Sümer yazısı logografik ve fonetik ifadeleri (sözcükleri ve sesleri) yansıtan karma bir yazı sistemidir. Çiviyazısı, bu haliyle MÖ 3-2. binyıllarda Eski Yakın Doğu'nun (Sümerce, Akkadça, Elamca ve Hurrice gibi) sözel dilleriyle uyumlu biçimde gelişen yeni bir dil, bir "yazı dili" olarak tebarüz etmiştir (Glassner, 2006b, s. 18-21).

Yazı, alış-verişi (ticareti) düzenlemek, vergi kayıtlarını tutmak (kırsaldan merkeze akan tahılları, evcil hayvanları ve kamusal-dini-siyasal işlev gören anıtsal yapıların inşaatlarını mümkün kılan işgücünü kayıt altına almak), uzun vadede de karmaşık toplumun mali-yönetimsel-siyasal-ekonomik hafızasını canlı tutmak bakımından erken bürokrasinin en fazla ihtiyaç duyduğu araçtır. Daha dikkat çekici olansa, Eski Mısır'daki gibi Eski Mezopotamya'da da yazının dinsel-kozmozonik-mitolojik anlatılar aracılığıyla erken devlete meşruiyet kazandırmasıdır. Mitolojide adları zikredilen tanrılar, herhalde ilkin doğa güçlerinin kişileştirilmiş formlarından fazlası değillerdi; ama zamanla metafizik varlıklar haline geldiler ve siyasetin meşruiyeti *göksel krallığı meydana getirdiği varsayılan bu metafizik varlıklara* dayandırıldı.

Doğa unsurlarının zaman için metafizik güçlere evrildiklerinin güçlü bir kanıtı dilde bulunabilir. *Gök ve Gök-Tanrı*, Sümerce tek sözcükle ifade edilmektedir (Lambert, 1960, s. 8, dn. 1). Ama seçkinler zamanla bu gerçeği görünmez kılacaklar, yazı ile mitolojik anlatılar sonraki kuşakları etkisi altına alacak ve yeryüzü krallıklarının göksel krallığın yansımaları olduğu fikrini onların zihinlerine nakşedeceklerdir.

Erken Aşağı Mezopotamya uygarlığının ikinci evresi *Cemdet Nasr Dönemi* (MÖ 3100-2900) olarak bilinir ki bu dönemde bölgedeki kentlerin sayısı 14'ü bulmuş olmalıdır. Döneme adını veren Cemdet Nasr yerleşimi, 10 hektardan biraz büyük olsa da, binaları arasında 98x48=4704 m²'lik dev bir kamusal yapı barındırdığı ve maddi kültürü içinde ön - çivi yazısı ile yazılmış tabletlere sahip olduğu için *kent* tanımına uygun karakteristikler sergiler. Cemdet Nasr yerleşiminde bulunan mühür baskıları, bu küçük kentin Uruk, Ur, Nippur, Larsa ve Kiş dâhil 13 kentle daha iletişim içinde olduğunu kanıtlamıştır. Diğer kentler gibi, Cemdet Nasr da bölgesel ticaretin yürütüldüğü merkezlerden biri olmalıdır. Umman Körfezi yerleşimlerinde bulunan Cemdet Nasr seramikleri, Sümer kentlerinin Umman bakırı elde etmek için burayla ticari ilişkiler kurduklarına yorulabilir. Sayıları birkaç yüzyıl içinde katlanan Mezopotamya kentleri, Anadolu dağlarının-yaylalarının eriyen karlarıyla beslenen Dicle ve Fırat'ın kanallarıyla sulanan arazilere borçluydular varlıklarını. Erken siyasal seçkinler hem kırsal hem kentsel bölgeleri güvenli hale getirmek ve ticari işlemleri düzenlemek vaadiyle çiftçilik-çobanlıktan elde edilen artı-ürüne *vergi* adı altında el koydular, artı-ürün sayesinde kendilerine bağlı memurlara ve uzman zanaatkârlara besin sağlayarak kente özgü karmaşık işbölümünü yönetebildiler. Doğmakta olan kent-devletlerin siyasal-ekonomik belleklerini şekillendirmek için iki yönetim aygıtına ihtiyaç vardı: mühürler (özellikle silindir mühürler) ve onlardan çok daha karmaşık bir kayıt tutma aracı olan ön-çiviyazısı (Peregrine, 2002, s. 236-237).

*Cemdet Nasr Dönemi'*nden önce bölgenin tek dağıtım ve ticaret merkezi Uruk idi ve kent bu iki işlevi yerine getirmek için mühür ve ön-yazı gibi iki değerli teknolojiyi kullanmıştı. Ön-yazı, artı-ürünün kentlerde birikmesini ve yeni kentli sınıflar arasında dağıtılmasını sağlayacak biçimde tahıl, bira, dokuma ve maden gibi farklı ürünler için

ayrı sayısal simgelere sahipti. “İlk tabletlerde sözcüklerin yer almaması ve bildiğimiz *yazı* yerine bir dizi işaret kullanılması bu dönemde illikliğin belirtisi, en azından *tam yazıya* geçmeden önceki deneme safhası olarak yorumlanıyor. Oysa bu bilgiler, etnik ve dil farklılıkları bulunan bölgeler için daha esnek bir biçimde kodlanmış olabilir” (Leick, 2019, s. 69, 71-72). *Cemdet Nasr Dönemi*’nde mühür ve ön-yazı teknolojileri toplam 14 kentte kullanılmış olmalıdır. *Sümer Ülkesini* oluşturan kentler (kent-devletler) arasındaki iletişim kuşkusuz yazının gelişimiyle daha da artmıştır. Sümer’in en kuzeyindeki Kiş’in daha ötesinde Akkad Ülkesi vardı ama yalnız orada değil güneydeki Sümer’de de bir Sami dili olan Akkadça’yı konuşan toplulukların yaşadığı kesindir. Zira Fara Dönemi’ne (MÖ 2600-2450) ait yönetsel kayıtlarda (birden çok kentte), özellikle yazıcılar arasında, Sami kökenli adlara sahip çok sayıda kişinin varlığı saptanmıştır (Biggs, 1967, s. 56-57). Bu nedenle yazının iki dilde de anlaşılmasına olanak tanıyacak biçimde geliştiği ve MÖ 3. binyılın ikinci yarısında metinlerin iki dilli olarak hazırlandığı öne sürülebilir. Sargon-öncesi dönemde Akkadça metinler pek az üretilmiş olsalar da anadili Akkadça olan Sargon ile birlikte (MÖ 2334) bu dilde üretilmiş metinlerin hızla arttığı kuşkusuzdur (Cooper, 1973, s. 139-140). MÖ 2. binyılda ise, Aşağı Mezopotamya’nın çok uzağında, Anadolu’nun ilk uygarlığını kuran Hititler de kayıtlarını aynı çiviyazısı ile tutuyorlardı.

3. Erken Hanedanlar Dönemi’nde (MÖ 2900-2334) Çiviyazısı, Kutsal ve Siyasal

Sümer’de MÖ 2900 dolaylarında *Erken Hanedanlar Dönemi* (EHD) başladı. Dönem üç evreden oluşur: EHD I (MÖ 2900-2750), EHD II (2750-2600), EHD IIIa (2600-2450) ve EHD IIIb (2450-2334). Bu dönemin karakteristiği, denk güce sahip olup birbirleriyle rekabet eden pek çok merkezin kent-devletler biçiminde örgütlenmesidir. Hepsi değilse de, kent devletlerin hatırı sayılır bir kısmının yüzölçümleri, nüfusları, askeri güçleri ve siyasal saygınlıkları denktir. Sümer’in en güçlü kent-devletleri, güneyde Eridu, Uruk, Ur; doğuda Lağaş ile Umma; orta bölümlerde Adad, Şuruppak ve Nippur; kuzeyde de Kiş ile Eşnunna’dır. Değişim, önceki dönemde 14’ü aşmayan kent sayısının ikiye katlanması ve hepsinin nüfuslarındaki muazzam artışlardan ibaret değildir. Önceki devirlerde arazilerinden elde ettikleri artı-ürünü vergi / korunma payı olarak kent seçkinlerine aktaran özgür köylüler de, tapınak ve saray seçkinlerinin sıkı denetimi altında iş gören bağımlı ırgatlar haline gelmişlerdir. Coğrafi açıdan da ülkenin güneyindeki ırgatlar daha sıkı denetime tabi iken kuzeydeki köylülerin eski devirlerdeki yaklaşımları görece bir özgürlükten yararlandıkları söylenebilir (Liverani, 2014, s. 93-94).

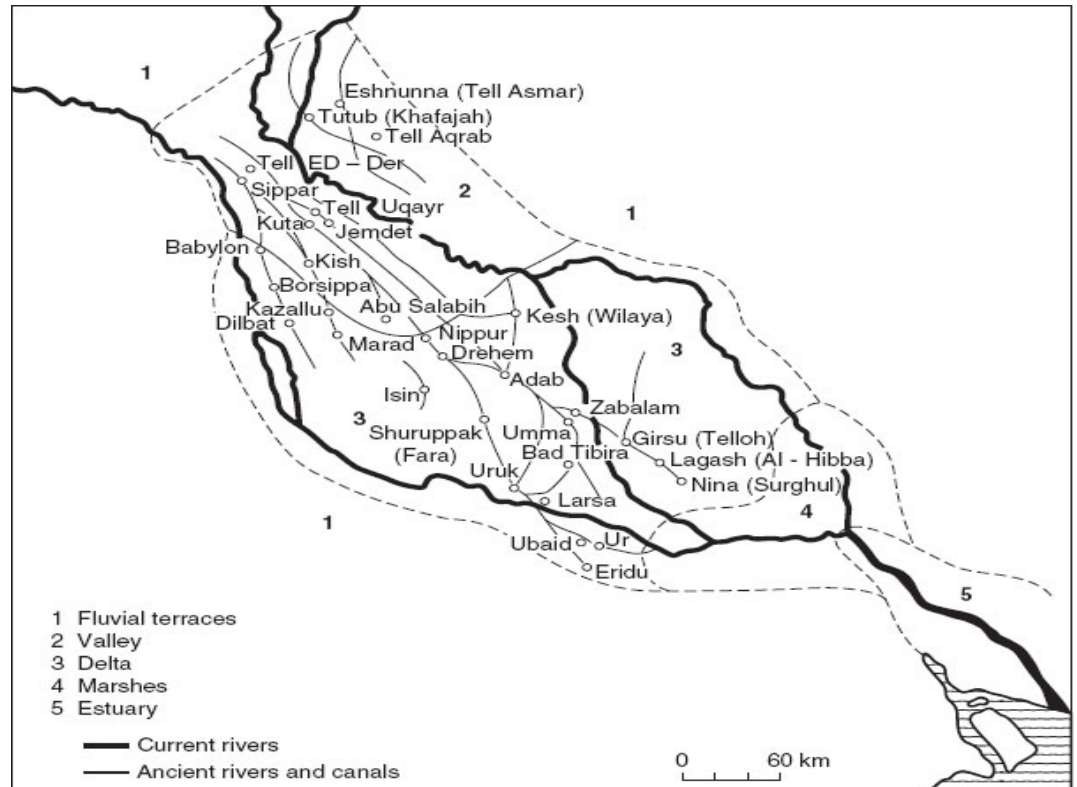
Sümer Ülkesini tanımlamak için kullanılan *Kİ-EN-Gİ* sözcüğünün Türkçe karşılığı *Kamışların (Sazlıkların) Efendisinin Mekânı*dır. Sulak alanları sazlarla kaplı olduğu için *Sümer Ülkesi* ile sazlık ya da kamış arasında bağlantı kurulmuştur. O halde *Kİ-EN-Gİ*, “Efendinin doğrudan ya da dolaylı denetimine tabi topraklar”ı tarif etmektedir. Çağdaş dillerde burası *Sümer* olarak adlandırılır ki terim Sümer’den çok uzakta (bugünkü Kuzeybatı Suriye’de) bulunan ve Sami dili konuşulan Ebla kentinde kullanılmıştı. Anlamı *yabancı kralların ülkesi* olan *Şumerum* sözcüğü *Kİ-EN-Gİ* ile aynı bölgeyi, Aşağı Mezopotamya’nın en güneyini tanımlamaktadır. Ama iki sözcük de bir ülkeden ziyade *Basra Körfezi’nden gelen yabancı malların akışını düzenleyen kent-devletlerin bütünü* ya da *kentler koalisyonunu* tarif eder. MÖ 2450 dolaylarında Lağaş Kralı olan Eanatum, Umma ve Ur kentlerinin kurduğu koalisyonu yenip *Kiş Kralı* unvanını kullanarak *KİENGİ*’ye hâkim olduğunun, (Güney ticaretinin kendi denetimine girdiğinin) altını çizmiştir. Onun haleflerinden Enmetena ise, *Kiş Kralı* yerine mütevazı *Lağaş ENSİ’si/Valisi* unvanıyla yetinmiştir. MÖ 2400’de, Umma Kralı Gishakidu da *KİENGİ Hâkimi* unvanını kullanır. MÖ 2350’te Ur Kralı olan Enşakuşana’nın Nippur, Kiş ve Agade’yi fethedince *LUGAL*-kral yerine *EN KİENGİ - Dini ve Siyasi Manada Sümer’in Efendisi* unvanını yeğlemesi ise, Sümer’de dini birliğe verilen önemden kaynaklanır (Osterman, 2002, s. 60-61).

3.1. Sümer Kent-Devletlerinde Saray, Tapınak ve Çiviyazısı

Mezopotamya’nın *Erken Hanedanlar Dönemi*’nde de tapınaklar ideolojik, törensel ve yönetsel merkezlerdi. Artı-ürünün önemli bir bölümü hala tapınak ambarlarında

toplanıyordu. Tapınak komplekslerinin birer parçası olan atölyeler ve arşivler, ekonomik ve yönetsel etkinliklerin yürütüldüğü mekânlar olmayı sürdürdüler. Tapınak çalışanları, dini figürlerden çok muhasebeciler, arşivciler, matematikçiler, zanaatkârlar, çobanlar, çiftçiler, balıkçılar ve işçilerden oluşuyordu (Steinkeller, 2019, s. 113, 119). Tapınağın en yüksek makamlarının seçkin-soylu aileler tarafından işgal edildikleri de belirtilmeli (Yoffee, 1995, s. 295). MÖ 3. binyıl boyunca yönetim merkezi tedrici biçimde tapınaktan saraya kayınca iki kurum arasında bir işlev farklılaşması yaşanmadı değil. Ama saray yönetsel-icracı üstünlüğünü ilan etmiş olsa da, dünyevi iktidarını toplum nezdinde meşrulaştırmak için hala tapınağın (kutsalın) ürettiği mitolojik-ideolojik anlatılara yaslanmak zorundaydı (Liverani, 2004, s. 97-99).

“Uruk döneminde en yüksek makamda *EN* unvanına sahip tek kişi bulunuyordu. ... Ama *EN* makamındaki kişilerin isimleri belirtilmediği gibi herhangi bir gösteriş ya da servet belirtisi görülüyor. Fara döneminde [*Erken Hanedanlar IIIa*: MÖ 2600-2450] *EN* makamı daha dinsel bir görünüm alıyor; iktisadi metinlere bakılırsa o dönemde *EN*'in üstlendiği başlıca görevler kült ile, özellikle bereket ayinleriyle bağlantılı. Eski Babil dönemindeki [1894-1595] geleneklere göre kişi tanrıça İnanna ile evlenerek *EN* oluyor. Denetimin tanrıların onayı ile yasallaşması Mezopotamya'daki yönetim kavramında önemli bir unsur. Bu yaklaşım Erken Hanedanlık döneminde daha da yaygınlaşmış. Aynı zamanda *LUGAL* (bu sembol 'baş adam' ya da 'patron' anlamında kullanılıyor) da daha fazla önem kazanmış. Uruk döneminde *LUGAL* *EN*'in emri altında ve çalışanların denetçisi durumunda. Uruk döneminin sonunda, özellikle Ur'da, daha fazla sorumluluk üstlenmiş ve manevi ve dini lider olmuş. Ataerkil ailelerin genişlemesi, toprağın bereketi ve özel el sanatlarındaki üretim sayesinde sermaye birikimi ve siyasal gücün giderek daha fazla laikleşmesi bireysel liderlerin ortaya çıkmasına yol açıyor. Kent devletleri arasındaki rekabet ve bunların dış kaynaklı saldırılara karşı savunmasız oluşu silahlanma ve askeri eğitime yatırım yapmayı zorunlu kılıyor. *LUGAL* çatışmalardan ve yağma fırsatından yararlanarak yandaşlarının sayısını artırıyor. Aynı zamanda kurumlar da onun emri altında. ... *LUGAL*'e bağlı en önemli kurum onun yetki alanına giren -ve genellikle 'saray' olarak çözümlenen- É idi. ... Tapınakça tanınması gereken ve uygun adaya tahsis edilen *EN* makamının aksine *LUGAL* makamı kalıtım yolu ile sürdürülebiliyor ve bir hanedanlığa dönüşebiliyor. *LUGAL* aynı zamanda ölçüm sistemlerini denetleme ve eylemlerinin yazılı kaydını tutma hakkına sahip. Diğer [Ur dışındaki] kentlerde de iki başlı hiyerarşi örnekleri görüyoruz. Örneğin Şuruppak'ta [Tell Fara'da] yerel yöneticinin unvanı *ENSİ*; o daha geniş bir bölgeye egemen olan bir *LUGAL*'in emrinde. ... Sümerlerin *LUGAL.KALAM.MA*, 'Tüm Yeryüzünün Kralı' deyiminin tüm Sümer toprakları üzerindeki egemenliği temsil ettiği düşünülüyor; bu deyim ilk kez Uruk kralları tarafından kullanılmış. ... Gücün ve yönetimin dinselleşmesi ve servetin ailelerin elinde toplanması iktidarın bireyselleşmesine olanak tanıyor. *LUGAL* çoğunlukla bir bürokrat ya da 'rahip' değil, kişisel niteliklere ve tutkulara sahip karizmatik bir kişi. Bu, 'laik' ve 'dinsel' liderlik arasında bir uzlaşmazlık olduğu anlamına gelmiyor” (Leick, 2019, s. 126-128).

Şekil 1. Erken Hanedanlar Dönemi'nde (MÖ 2900-2334) Aşağı Mezopotamya kent-devletleri, kanallar ve coğrafi bölgeler. 1- akarsu terasları, 2- vadi, 3- delta, 4- bataklıklar, 5- haliç ya da ırmak ağzı (Liverani, 2014, s. 94, Figure 6.1)

Erken Hanedanlar Dönemi'nin ilk evresinde, Aşağı Mezopotamya'da ortalama 60 km çapında 30 kadar kent-devlet vardı, son evrede bunların sayısı 50'yi bulacaktır. Kent-devletlerin önderleri, EN, ENSİ ve LUGAL olmak üzere üç unvan kullanmışlardır. Uruk hükümdarı "yüksek rahip" anlamına gelen EN unvanına sahiptir, Lagaş'ın hükümdarı ise "kent'in koruyucu tanrısının valisi" anlamında ENSİ unvanı kullanırken, Ur ve Kış hükümdarları "kral" anlamını veren iddialı LUGAL (büyük adam) unvanını benimsemişlerdi. LUGAL'ın sarayı da É-GAL (Büyük Ev) olarak bilinir. İlk iki unvan Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde de varlardı ama daha saygın olan (Sümer üzerinde hegemonya kurmaya hevesli askeri yeteneklere sahip kudretli hükümdarları tanımlamaya yarayan) LUGAL terimi Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıktı. Aşağı Mezopotamya'nın kuzeyinde hüküm süren LUGAL KİŞ'in çok güçlendiği MÖ 26. yüzyıl boyunca onun hegemonik arzularına direnmek isteyen güneyin görece zayıf kentleri bir "KİENGİ (Sümer) Birliği" kurmuş olabilirler. EN ve ENSİ gibi LUGAL'in de temel görevi ekonomik etkinliklerin sürekliliğini sağlamaktır ama LUGAL çok daha geniş bir bölge üzerinde yetkili olduğu için askeri gücünü de sürekli kılmakla mükelleftir. Sümer kent ekonomileri ticaret ve zanaat üzerinde yükselirler; bunların düzenli işleyişi tarım ile besiciliğin desteklenmesine bağlıdır. O halde LUGAL bütün sektörlerin eşgüdümünden sorumludur ki bunun bir parçasını işgücünün örgütlenmesi oluşturur. Sümer'de kent merkezlerinde işgücünün yoğunlaştığı üç alan, kamusal bina inşaatları, tahıl öğütme işleri ve kumaş üretimidir (Liverani, 2014, s. 102, 105-107).

Kış kentinin güney kentleri (özellikle Lagaş ve Umma) üzerindeki hegemonyası EHD II'de (MÖ 2750-2600), hatta bu devirden biraz önce başlamış olabilir. Herhalde güneyin altı kenti Uruk, Şuruppak, Umma, Nippur, Lagaş ve Adab'ı içine alan KİENGİ-Sümer Birliği, Kış'ın bu altı kent-devlet üzerindeki üstünlüğünün ya da hakemlik statüsünün zayıflamaya başladığı Fara-Şuruppak Dönemi'nde (EHD IIIa: MÖ 2600-2450) kurulmuştu (Rey, 2016, s. 56). Demek ki Erken Hanedanlar Dönemi sona ererken (MÖ 2350'lerde) Lugalzagesi'nin inşa etmeye başladığı Sümer Birliği'ne doğru ilk adımlar çok daha önce

atılmaya başlamıştı. Buna karşın EHD IIIb'yi kapsayan 150 yıllık geçiş dönemi (MÖ 2500-2350) Umma ve Lagaş kentleri arasında sınır çatışmalarına sahne oldu, yani kent-devlet sistemini aşarak birlik oluşturmanın zorluğunun farkındaydılar Sümer siyasal seçkinleri.

MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Uruk kentinde beliren ön-yazı, çok geçmeden Uruk yakınlarında kurulan diğer kentlere de taşındı ve MÖ 3. binyıl boyunca yazıcıların soyut olguları da kil tabletlere nakşedebildikleri olgun bir yazı sistemi oluştu. Mezopotamya kent-devletlerinde MÖ 26. yüzyıldan itibaren kraliyet kayıtları tutulmuş ve 24. yüzyılda ilk yasa metinleri ortaya çıkmıştır. Erken kraliyet kayıtları ve yasa metinleri sayesinde, Aşağı Mezopotamya siyasal-dini seçkinlerinin kutsal (göksel krallık) ile dünyevi (yersel krallık) arasında nasıl güçlü bağlar inşa etmiş olduklarını görebiliyoruz.

Sümer seçkinleri, yazı ile kentleşme ve devletleşme arasındaki bağın farkındaydılar. Öyle ki mitolojik anlatılardan birinde, "Enmerkar ve Aratta Kralı" adlı eserde, ulak-haberci, kralının sözlü mesajını aklında tutmakta zorlanınca Uruk kralı bizzat icat etmiştir yazıyı. Uruk Kralı'na "Kulab Kralı" da denilir ki en büyük tanrı An'ın yani Gök'ün tapınağı Kulab, Aşağı Mezopotamya'nın ilk kenti Uruk'un kutsal alanını oluşturan iki kompleksten biri, kronolojik olarak da kentin en eski semtidir. Bu kompleks aracılığıyla Sümer'in en eski tanrısı An ile ilk kenti (ve devleti) arasında bağ kurulmuştur. Ön-çiviyazısı tabletlerinin çoğu da Tanrıça İnanna'ya ait Eanna kutsal alanında bulunduğu için bu metin aracılığıyla kent, devlet, bir devletin en büyük ihtiyaçlarından biri olan kayıt tutma eylemi (özellikle "yazı") ve büyük tanrılar arasındaki bağ da hatırlatılmaktadır.

"Konuşması yüceydi, anlamı derindi,
Ulağın dili tutuldu, sözleri tekrar edemedi,
Ulağın dili tutulduğu için, sözleri tekrar edemediği için,
Kulab kralı kil yoğurdu ve sözlerini kil tablete bastırdı
(Çiviyazısı, kil tabletlere ucu kesik kalem ile bastırılarak yazılır),
O günden önce kil tablete söz bastırmak yoktu.
Aratta kralı, ulaktan aldı,
Kil tableti ocağın ateşine yaklaştırdı,
Aratta kralı kil tablete göz gezdirdi,
Sarf edilen sözler çivi olmuştu" (Adalı & Görgü, 2016, s. 21-22).

Pasajda, yazının iki kral arasında gidip gelen karmaşık mesajların hatırdada tutulmasının zorluğu nedeniyle Uruk (Kulab) Kralı Enmerkar tarafından icat edildiği aktarılır (Halton & Svård, 2018, s. 6). Efsanelere konu olan Enmerkar, Gilgamiş ve Lugalbanda gibi Uruk kralları herhalde yarı-mitolojik bir hanedan olan *I. Uruk Hanedanı*'na mensuplardı. Hanedan MÖ 2800-2700 dolaylarına tarihlenir (Woods, 2015, s. 35) ki bu yüzyıl *Erken Hanedanlar Dönemi* başlarına denk düşmektedir. MÖ 4. binyıla ait sayısal tabletler ve ön-çiviyazısı tabletleri genelde hesaplarla (matematiksel ifadelerle) doluydu. Bu nedenle hububat-tahıl tanrıçası Nisaba'nın aynı zamanda yazı tanrıçası olması anlaşılabilir. Ama EHD boyunca yazı sürekli gelişti-olgunlaştı ve bürokratik işlemler için vazgeçilmez bir araç haline geldi. Bir kral icat etmediyse bile kralların siyasal etkinliklerini kolaylaştıran bir araçtı yazı; aşağıda görüleceği gibi, ondan krallıklara meşruiyet kazandıran ideolojik çerçeveyi oluşturmada da yararlanılacaktı.

3.2. Çiviyazısının Ekonomik-Ticari-Mali ve Siyasal-İdeolojik İşlevleri

Sümer yazıcılarının yazı olgunlaştıkça ürettikleri, sonraki kuşak yazıcılar tarafından da sürekli kopyalanıp çoğaltılan metinlerin başında "sözcük listeleri" gelir. Bunların en iyi bilineni, Standart Meslek Listesi'dir. Ama Sümerler onun dışında tanrı, kral, kent, büyükbaş hayvan, balık, kuş, bitki, vücut organları, ahşap aletler, kap-kavanoz ve kumaş listeleri de hazırladılar (Woods, 2015, s. 41-42; Liverani, 2014, s. 108; Leick, 2019, s. 109; Ceravolo & Verderame, 2023, 36). Bu listeler sayesinde Sümerlerin kategoriler oluşturarak bilgiyi düzenlediklerini ve bu bakımdan çağdaş toplumları fazlasıyla andıran bir yöntem benimsediklerini saptayabiliyoruz. Özellikle meslek listeleri, kenti ve devleti mümkün kılan tabakalı-hiyerarşik toplumsal örgütlenmeyi haber verdikleri için uygarlığı kuran

kent seçkinlerinin kendi toplumlarının besin üretiminin ötesine geçememiş Neolitik çiftçi ve çoban toplumlardan farklı olduğunu çok iyi kavradıklarını gösteriyor bize.

“Yalnızca Fara’da [100 hektarlık kentsel alanında 15000 ila 30000 kişinin bir arada yaşadığı Şuruppak’ta] görülen mesleklere ait listeler SANGA (kilise yönetimindeki en yüksek mevki) ile başlayıp esnaflara ve kült mensuplarına kadar uzanıyor. Ayrıca (yönetimin emrindeki yazıcılar için çok önemli olan) matematik ve ekonomi terimlerini içeren bir listenin bir kısmı ile aziz isimlerinin listeleri bulundu. ... En önemli keşif, Alman arkeologların *Tablet Evi* adını verdikleri XV. yapı oldu; burada 322 tablet bulundu. Başka binalarda da arşivler vardı ama hepsinin kentteki tüm işgücünden sorumlu aynı idari merkeze ait olduğu ortadaydı. Bu merkezde en az 2000 kişi çalışıyor; devlete ait geniş arazileri ve burada işçilere karne ile dağıtılan tahıl (özellikle arpa) ekimini yönetiyorlardı. Diğer önemli tarım faaliyeti hayvancılık, özellikle dokumada kullanılan ve önemli ekonomik değer taşıyan yünü için beslenen koyunlardı. Ne yazık ki yün ve dokuma hakkındaki arşivler bulunamadı. ... İdari konulardaki tabletler bize merkezin titizlikle örgütlendiğini, liyakat ve bürokratik sorumluluk açısından kesin sınırlara sahip olduğunu gösteriyor. 20 ila 100 çalışandan oluşan birçok idari birim var; bunlar *UGULA* ve *NİMGİR* denilen yöneticiler tarafından denetleniyor. Bunlar da bölümün başındaki kişiye karşı sorumlular. Sistemin en tepesinde en büyük siyasi güce sahip *ENSİ* bulunuyor. ... İdare merkezinin yerel olayların yanı sıra daha geniş kapsamlı siyasi ilişkilerden sorumlu olduğu açıkça görülüyor. Metinlerde tekrar tekrar Şuruppak ile düzenli ilişkide olan diğer beş Sümer kentinin adı geçiyor. Bunlar Adab, Lagaş, Nippur, Umma ve Uruk. Kiş de önemi bir rol üstlenmiş gibi; farklı ama dost bir gücü temsil ediyor olmalı. Altı kent arasında geniş çapta işbirliği ve takasın hüküm sürdüğü anlaşılıyor” (Leick, 2019, s. 109, 111-112).

Yazıcılar, Sümer siyaset kavrayışının felsefi temellerini inşa ederken bu listelerden yararlanmış olmalı. Bazı Sümerologların *uygarlık sanatları* olarak çevirdikleri ME’ler (kentlerin sürekliliğini garanti eden kentsel meslekler-kurumlar-makamlar ve davranış kodları) bir liste halinde sunulurlar ki bu liste kentsel işbölümünü ve hiyerarşiyi kavramayı kolaylaştırmaktadır. Terimleri listeleme-düzenleme eğilimi, dini ya da mitolojik anlatıların düzene sokulmasında da iş görmüşe benziyor. Hesiodos’un MÖ 8. yüzyıl sonlarında *Theogonia* (Tanrıların Soyağacı ya da Tanrıların Doğumları) adlı eseriyle Eski Yunan mitolojisini düzene sokması gibi, Mezopotamya mitolojileri de MÖ 24. yüzyılda hiyerarşik bir mantıkla düzenlenmiş olmalı.

Yazıcı adaylarının eğitimleri boyunca ders notu olarak da kullandıkları sanılan bu tip listeler, bilgileri düzene sokma açısından olağanüstü öneme sahiplerdi. Dini terimleri ve Doğa unsurlarını düzen içinde sıralayan listeler, “Hakikati (Kozmosun Düzenini kuran olguları) sonraki kuşaklara aktarmak” gibi muazzam bir işlev de görmüşlerdir. Tanrı listelerinin en eskileri, EHD III ortalarına, yani MÖ 2500-2400 arasına tarihleniyorlar. Bunlara göre, *Sümer Panteonunun* en büyük üç tanrısı, An (Gök), Enlil (Havanın ve Yerin Efendisi) ve Enki’ydi (Tatlı Suların Efendisi). Listelerin sayısı arttıkça yazıcılar An’ın adını pek fazla telaffuz etmez olmuşlar, Nippurlu Enlil ilk sıraya geçerken, An’la aynı kentten (Uruk’tan) olan İnanna (Venüs, Göğün Kraliçesi), herhalde kentinin eskiliği ve saygınlığı dolayısıyla bazen ikinci sırada zikredilmiştir. Zamanla Eridulu Enki’nin önüne geçen bir başka tanrıça (Dağların Hanımı, Bereket Tanrıçası) Ninhursag’tır. İkisi eril ikisi dişi bu dört büyük tanrıyı izleyenlerin de büyük ölçüde Nanna ya da Sin (Ay), onun oğlu Utu (Güneş) ve Nisaba (Tahıl ile Yazının tanrıçası) olduğu söylenebilir. Bu tanrılar düzeni, Eski Babil Dönemi’nde (1894-1595) de bozulmamışa benziyor (Ceravolo & Verderame, 2023, s. 37-47). Sümer tanrıları-tanrıçaları arasındaki hiyerarşi kuşkusuz zaman içinde değişecektir ama bunların hepsi Kozmosun-Doğanın öne çıkan unsurlarının kişileşmiş formları oldukları, devlet de meşruiyetini “kozmetik-doğal düzenin bekçisi-koruyucusu-sürdürücüsü” olma işlevine dayandığı için hangi tanrısal figürün öne çıktığının fazlaca önemi yoktur. Gerçekte erken siyasi seçkinler, “erken devlet” ile Tanrılar (Hava, Yeryüzü, Tatlı Sular, Güneş, Ay vb.) üzerinden Yaşam, Doğanın Düzeni ve Geçim-Bereket (Yaşamın Sürekliliği) arasında bağ kurmaktadırlar. Erken kentler arasında iletişim ve

kültürel temas güçlendikçe, yerel tanrılar kent sınırlarını aşarak diğer kentlere ulaşacaklardır. Bu durum tanrıların hiyerarşik bir mantıkla düzenlenmesi ihtiyacını doğurmuş; bu sayede yersel krallıkların hiyerarşileriyle göksel krallığın hiyerarşik düzeni arasında koşutluk kurulabilmiştir.

“Erken Hanedanlık döneminin sonuna doğru ortaya çıkan merkezi siyasi sistemde; bir kent hemen tüm diğerlerinden üstün duruma gelince ideolojik yorumlar da değişime uğruyor. Kent tanrılarının birbirleriyle bağlantıları yeniden yapılandırılıyor ve tek bir tanrı imparatorluğun baş-danışmanı oluyor. Yeni yapılanma sırasında Nippur’un tanrısı Enlil baş-danışman olarak ortaya çıkıyor. ... Fara [*EHD IIIa*: MÖ 2600-2450] metinlerinde Nippur’un özel bir konuma sahip olduğu ya da Enlil’in o dönemde özel bir önem taşıdığı ile ilgili hiçbir kanıt yer almıyor. Aksine, yazılı ve arkeolojik kaynaklara göre başlıca tanrılar yalnızca kendi ‘evlerinde’ (Uruk, Eridu ve Lagaş) değil ülkenin birçok yerinde tapınakları bulunan İnanna, Enki ve Ningirsu’dur. Görünüşe bakılırsa, Şuruppak’ın [Fara’nın] düşüşünden sonra (y. 2350) en güçlü kentlerden biri durumuna gelen Lagaş kenti yararına Enlil ön-plana çıkmış. ... Nippurlu Enlil Ningirsu’nun [Lagaş ve Girsu tanrısının] babası oluyor ve oğlunun ateşkes imzaladığı tanrıların başında yer alıyor. Bu, Lagaş ile Nippur arasında siyasi bir işbirliğinden kaynaklanıyor olabilir. Diğer Lagaş kralları da benzer ifadeler kullanıyor. Enlil’in öne çıkması panteonun yeniden düzenlenmesine ya da tüm kent tanrı ve tanrıçaları arasında tam bir Sümer akrabalık sistemi oluşturma çabasına yol açıyor” (Leick, 2019, s. 192, 194-195).

“Günü ortaya çıkaran, insanlara merhamet gösteren, toprakta her türlü tohum, bitki ve ağacın yetişmesini tasarlayan tanrı [Enlil idi]. Ülkeye bolluk, bereket ve gönenci getiren oydu. İnsan tarafından kullanılan tarımsal gereçlerin ilk örnekleri olarak kazma ve sabana biçim veren oydu. ‘Koca Dağ, Enlil olmaksızın, hiçbir kent kurulmaz, hiçbir ev yapılmazdı, hiçbir ahır kurulmaz, hiçbir ağıl çatılmazdı, hiçbir kral yükselmez, hiçbir soylu rahip doğmazdı’” (Kramer, 2016, s. 120, 124).

Kentlerin doğuşundan önce, yani Mezopotamya ve Levant bölgelerinin eşitlikçi köy toplumları olarak örgütlendikleri dönemde (MÖ 9000-4000), din bitki ve hayvan varlığının sürekliliğine, başka bir deyişle besin olarak tüketilen türlerin kendilerini yeniden üretmelerine odaklanmıştı. Herhalde o dönemdeki din de nasıl işledikleri rasyonel biçimde açıklanamayan Doğa unsurlarının devinimini anlamlandırmayı hedefliyor ve belki metafizik düşüncüyü potansiyel olarak içinde taşıyordu. Ama toplumsal yapı büyük ölçüde eşitlikçi olduğu için ne dini ne de siyasi seçkinler mevcuttu, dini anlatılar bütünlüklü biçimde bir araya getirilemedikleri için dağınıktılar. Büyük olasılıkla kentlerin doğuşundan önce çiftçi-çoban toplulukların gözünde de “her şey tanrılarla doluydu”, Doğa’nın zenginliği-çeşitliliği her bir doğal-kozmetik unsurun tanrısallıkla tanımlanmasına neden olmuştu ama inançlar görece yereldi ve yerleşim öbeklerinin inançları arasında hem (kültürel temas nedeniyle) benzerlikler hem de (kavrayışların yerelliği dolayısıyla) farklılıklar vardı. Kentlerin doğuşu, arkaik inançların kentleşmesine-kurumsallaşmasına ve doğmakta olan dini-siyasi seçkinlerin programlı katkılarıyla yeknesaklaşmasına (yerel farklılıkların uzlaştırılmasına) yol açtı. Yazının olgunlaşması ve (kent-devletlere hâkim olan iç-hiyerarşiye benzer biçimde) zamanla kentler arasında da ülkesel boyutta bir hiyerarşinin ortaya çıkması dolayısıyla panteon ya da tanrılar krallığı hiyerarşik bir mantıkla düzenlendi. Kent seçkinleri, kendilerinin şekillendirdikleri yersel krallıkların suretinden bir göksel krallık türeterek iktidarlarının meşruiyet kaynağını da kendileri yaratmış oldular. Sonraki kuşaklarda bu kutsal-siyasi koşutluğu doğal bir olguymuş gibi içselleştirilecek; krallar ve memurları, ilkin tek bir kentteki, 3. binyılın son yüzyıllarında da Sümer ve Akkad ülkelerinin bütünündeki siyasi iktidarının kaynağının büyük tanrıların onayı olduğunu iddia edeceklerdir.

O halde Sümer kent-devletlerinin krallarının iki temel görevine (kenti düşmana karşı savunmak ve ekonomik etkinlikleri düzenlemek) bir üçüncüsü eklenmeli: tanrısal iradeyle uyumlu bir yönetim sergilemek, kente ait kültür-inancın sürekliliğini sağlamak. Bu üçüncü görevin getirisi de büyüktür: kralın ve krallığın din kaynaklı bir meşruiyetle donatılması. Özellikle hanedan değişikliklerine denk düşen geçiş dönemlerinde, yeni

hanedanın kurucularının kent seçkinlerine ve tebaaya kendilerini krallık için seçenin kentin baş-tanrısı olduğuna ikna etmeleri gerekir. Bu tip bir söylem, tanrısal irade ile tayin edilen kişinin kent için en uygun aday olduğunun herkes tarafından anlaşılmasını sağlayacaktır. Kralın dinle-kutsalla bağlantısı tahta çıktıktan sonra da sürer; tapınakları yücelten ve festivallerde-ayınlerde kendisinden beklenen törensel davranışları layıkıyla yerine getiren kral, kent tanrısı (ve genel olarak diğer tanrılar) ile halkı arasında köprü işlevi görmekle mükelleftir (Liverani, 2014, s. 107). Sümer kayıtlarında *köprü* yerine *aracı* terimine daha yakın bir ifade kullanılıyor olsa da *köprü* metaforuna Sümer'den çok sonra, örneğin 2 binyıl sonraki Roma İmparatorluğu'nda da başvurulur. Roma'nın cumhuriyet olduğu dönemlerde yüksek rahipler "pontifex maximus" (köprü yapan) unvanı taşıdılar, ilk imparator Augustus ve halefleri unvanı kendileri kullandılar, Hıristiyanlığın gelişinden sonra da Papalar üstlendiler "pontifex maximus" rolünü.

*Mezopotamya'nın Erken Hanedanlar Dönemi'*nde kentlerin yönetilmesi ile siyasal iktidarın dini meşruiyeti arasında kopmaz bir bağ vardır, bu bağ toplumsal eşitsizliklerin üstesinden gelmek için zaruridir. Taşkın, kuraklık, salgın ve çekirge istilası gibi bir dizi doğal felaketle mücadele etmeye yazgılı iken bir yandan da ağır vergi yüküne maruz kalan Mezopotamyalı çiftçilerin seçkinlerden beklentileri, (kentin koruyucu tanrısının da arzusu olan) ortak çıkarı korumak için etkin ve adil bir sistem inşa edip onu sürekli kılabilenleridir. Kral, gücünü ve yeteneğini adil bir sistem tesis etmek için kullandığı, dolayısıyla tanrının iradesine uygun bir yönetim sergilediği yönünde toplumu ikna edebildiği ölçüde olası kral adaylarının önünü kesebilir ve halkı tarafından meşru görülür (Liverani, 2014, s. 107-108). O halde dinin sağladığı meşruiyeti doğru kullanmanın yolu *eşitsizliği yönetmekten*, alt sınıfların verili sisteme bağlı kalmaları için onu *adalet* söylemiyle ılımlı (kabul edilebilir) hale getirmekten geçer. Yoksullar-güçsüzler tamamen kaderlerine terk edildiklerinde ve kralların onları varsıla-güçlüye karşı korumadığı inancı yaygınlaştığında, yalnızca dini anlatı meşruiyet için yetersiz kalacaktır. Eğer sistem alt sınıfların ölçüsüzce ezildikleri bir aşırı eşitsizlik hali üretirse, halk içinde bunun tanrısal iradeye uygun olmadığı öne sürülecek ve seçkinlerin meşruiyeti tartışmaya açılacaktır.

4. Erken Hanedanlar III (MÖ 2600-2334): Kraliyet Kayıtlarında Kutsal ve Siyasal

*Erken Hanedanlar III Dönemi'*nde Aşağı Mezopotamya tarihinde ilk kez koalisyonlar ve onlar sayesinde mini-bölgesel-devletler ortaya çıktı. Kiş Kralı Mesilim MÖ 2500'lerde, Lagaş Kralı Eanatum 2450'de, Uruk Kralı Enşakuşana 2350'de ve nihayet Umma Kralı Lugalzagesi 2340'larda yakın çevrelerindeki diğer kentler üzerinde hegemonya kurarak Akkadlı Sargon'un önünü açacak biçimde Mezopotamya Birliği'ni kurmaya giriştiler. Aslında Sümer Ülkesi onların çabaları olmadan da kültürel açıdan birliğe sahipti ve yazı sayesinde tek bir uygarlık görüntüsü veriyordu iki binyıl sonraki Eski Yunan polisleri gibi. "Kiengi (Sümer) Birliği" şeklindeki kavramlaştırma, bu gerçeğe işaret eder. Daha geç dönemlerde kaleme alınan *Sümer Kral Listesi'*nin ilk kentlerin doğumu kadar gerilerden başlatılması ise, Sümer Birliği'nin bir kez kurulduktan sonra doğal ya da tarihsiz kabul edildiğinin kanıtı olarak görülebilir (Yoffee, 1995, s. 290-291, 294). Ama Eski Yunan gibi Eski Mezopotamya için de kültürel birliği siyasal birliğe dönüştürmek çok sancılı olacaktır. Ülke kent-devletleri aşarak ülkesel devlet halinde örgütlenmeye geçerken kutsal-siyasal ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gereği de bir zorunluluk olarak kendini gösterecektir.

MÖ 26. yüzyılda Sümer Ülkesinin en saygın krallığı Kiş olmalıdır. 150-200 yıl sonraya ait Lagaş kayıtlarında, Kiş Kralı Mesilim, Sümer kentleri arasındaki çatışmalarda hakem (hatta son sözü söyleme hakkına sahip bir hâkim) gibi görünmektedir. Kiş, Sümer'in en kuzeyinde (Akkad sınırına yakın bir noktada) konumlanıyorsa da, Kral Mesilim'in diğer Sümer kentlerince *süzeren* olarak kabul gördüğü anlaşılır. Zaten Kiş Kralı Mesilim LUGAL iken, sair kentlerin prensleri ENSÍ ya da Akkadça İŞAKKU (vali) unvanıyla yetinmişlerdir. Ama Mesilim de, daha güneydeki iki kent arasındaki sınır ve sulama kanalı anlaşmazlıklarını çözmeye çalışırken, son kararı verenin Yargıç-Tanrı İştaran olduğunu belirtmiştir. "Mesilim, uyuşmazlıkları karara bağlamaktan sorumlu tanrı Sataran'ın [İştaran] bir kehaneti doğrultusunda iki kent arasındaki sınırı ölçmekle

anlaşmazlığa hakemlik etti ve bu noktayı belirleyip, ilerideki anlaşmazlıkları engellemek için de *buraya yazılı bir kabartma taş dikti*" (Kramer, 2016, s. 62-67).

Kiş Kralı - LUGAL KİŞ unvanı, güneyde de *I. Ur Hanedanı*'na mensup Ur kralları Meskalandup ve Mesannepada tarafından kullanıldı. Bu ikisi olasılıkla yine MÖ 26. yüzyılda yaşamış krallardı. Acaba halef-selef oldukları düşünülen bu ikili, kısa bir süre Kiş'te hâkimiyet mi kurmuşlardı, yoksa *Kiş Kralı* unvanı *KİENGİ Kralı* (Ülkenin-Sümer'in bütünün kralı) olmak anlamına mı geliyordu? İki seçenek de doğru olabilir; Kiş'in hemen kuzeyindeki toprakların özel coğrafi koşulları, herhalde orasıyla güneydeki kalabalık ve bağımsız kentler arasında Kiş'in aracı rolü oynamasına yol açmıştı. Kiş kenti ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunur. Güneyde ırmakların yatakları sık değiştiği için kentleri besleyen tarımı düzenlemek zordur. Ama Kiş'in kuzeyindeki ırmak yatakları istikrarlıydı, suyun akış hızı oradan denetlenebilirdi. Hans Nissen'e göre sulama sisteminin güneyde düzenli uygulanması için bu tehlikeli noktanın denetim altına alınması gerekiyordu, bunu başaran güneyli hükümdarlar *Kiş Kralı* unvanı taşımaya layık görülmüş olabilirler. Her durumda, güneyin ve kuzeyin kent-devletlerini aynı otorite altında birleştirmek için Kiş'e hâkim olmak gerekiyordu (Leick, 2019, s. 113, 128-129).

Mesilim ile ilgili Lagaş kaydı, *Güney Mezopotamya'da kent-devlet sınırlarının bile tanrıların emaneti olarak görüldüğünü* bildirir bize: "Bütün ülkelerin (Sümer Ülkesinin) kralı ve tanrıların babası Enlil, Tanrı Ningirsu [ve onun kenti Lagaş] ile Tanrı Şara [ve onun kenti Umma] arasındaki sınırı belirgin biçimde çizdi. Kiş kentinin kralı Mesilim, Tanrıça İştaran'ın emriyle arazileri ölçtü ve *kentleri ayıran noktaya bir sınır taşı koydu*" (Magid, 2006, s. 14; Rey, 2016, s. 53). Sınırları konu alan (sonraki krallardan Enmetena dönemine ait) bir kayıta, Eanatum'un Umma-Lagaş sınırının çatışmasız bir formülle çizilmesine çok önem atfettiği ve sınır hattında 1290 m genişliğinde bir *insansız bölge* oluşturduğu nakledilir (Rey, 2016, s. 61). Pasajlar, kentler arasındaki çatışmaların temel nedenlerinin suyolları, kanallar ve sınırlar olduğunu; kanalların ekim-hasat ve bereket-refah anlamına geldiğini; sınırların da tarımsal arazilerinin hangi kent-devletin hâkimiyetinde olacağı ve halktan toplanacak vergi miktarlarının tayini gibi hususlarda önem taşıdığını gösterir. Demek tarihin ilk kent-devletlerinde bile *toplumun refahı ve onun tezahürü olan halkın onayı* devletin meşruiyetini kuran temel unsurlardan biriydi.

İtalyan tarihçi Mario Liverani, *Sümer Ülkesinin* bütününe hâkim olma iddiasını yansıtan ikinci bir unvanın daha olduğunu belirtir: *EN URUK*. Demek ki güneyde Uruk ve kuzeyde Kiş kentleri üzerinde denetim kurmayı başarabilen bir kral Aşağı Mezopotamya kent-devletler düzeninin en güçlü siyasal figürü haline gelmiş kabul ediliyordu. Bu iki kente dini meşruiyet kaynağı olan Nippur da eklenmeli, zira göksel krallığın efendisi Enlil'in tapınağı E-KUR (Dağ Evi) burada bulunuyordu ve yersel krallıkların yaşayabilmelerinin koşulu Enlil'in onayını almaktı. Böylece MÖ 3. binyılın ikinci yarısında (kent-devletler düzeni sürüyor olsa da) bazı kralların Sümer'in bütününe ve hatta onun kültürel uzantısı sayılan doğuda Susa ve kuzeyde Mari kentlerine dek uzanan bir hâkimiyet alanı yaratma düşüne kapıldıklarını anlıyoruz. Sümerlerin Aşağı Mezopotamya dışındaki dünya kavrayışları iki denizin arasındaki bölgeleri kapsıyordu: Aşağı Deniz (Basra Körfezi) ve Yukarı Deniz (Akdeniz). Akkad Krallığı'nın kuruluşuna kadar hiçbir Mezopotamya kralı bu geniş bölgede üstünlük kuramayacak olsa da Sargon ve Naram-Sin'den önce bazı kralların bu bölgeyi hedef alan bir ülkesel-devlet kurmayı düşledikleri biliniyor. Bu hayal, Lagaş ile Umma arasında arabuluculuğa soyunan Kiş Kralı Mesilim ile başlamış olabilir. Onu takip edenler de büyük olasılıkla Lagaşlı Eanatum (MÖ 2450) ile Uruklu Lugalkiginnedudu ve Lugaltarsi/Lugalkisalsi (MÖ 2400) idiler. Nihayet Uruklu Lugalzagesi (MÖ 2358-2334), Ur, Larsa, Umma, Nippur ve Lagaş kentleri üzerinde denetim kurarak Akkad-öncesi dönemde bütün Aşağı Mezopotamya'ya hâkim olan en büyük kral haline gelecek ve kendisini yenip Akkad İmparatorluğu'nu kuran Sargon'a imparatorluk ülküsünü miras bırakacaktır. O, hiçbir zaman fethedememişse de, kuzeydeki Kiş, Nagar, Mari ve Ebla ile askeri ve ticari ittifaklar kurarak etki alanını Akdeniz kıyılarına kadar genişletmiş olabilir (Liverani, 2014, s. 112-113).

4.1. Lagaş ve Girsu Kayıtlarında Çoban Olarak Resmedilen Bilge Krallar

Lagaş kent-devletinin en eski kayıtları, MÖ 2500 civarına (*Birinci Lagaş Hanedanı'nın* ilk kralı Ur-Nanşe dönemine) tarihlenirler. İlk kraliyet kayıtlarına göre, Ur-Nanşe, Tanrı Ningirsu için yaptırdığı tapınağa (Hansen, 1992, s. 207) *Adalet ile donatılmış Bagara* adını vermişti. O, Ningirsu'nun eşi Tanrıça Baba/Bau ve bir başka yerel tanrı (kendisinin kraliyet adının esinlendiği) Tanrıça Nanşe onuruna da tapınaklar yaptırmıştı. Aynı kral, Lagaş çevresine sur inşa ettirmiş, hemşerilerinin yararlanmaları için kanallar açmış, kentin tahılının depolanması için ambarlar yaptırmış ve pek çok tanrı-tanrıça için heykeller yontturmuştu (Magid, 2006, s. 11; Rey, 2016, s. 23). Kralın bir başka anıtsal eseri, Tanrı Enki onuruna Apsû tapınakları yaptırması idi (Espak, 2010, s. 18).

Sur inşaatları, birbirlerine komşu Sümer kentleri arasında savaşa dönüşebilen askeri çatışmaların da başladığını gösterir. Ur-Nanşe de, Umma ve Ur kentlerinin hükümdarları ile bu tip çatışmalar yaşamış, hatta resmi kayıtlarda bu iki kent kralını da esir aldığını nakletmiştir (Rey, 2016, s. 56). Büyük inşaatlar ile savaşlar birlikte düşünüldüğünde, bir Sümer kralının ekonomik, siyasal, askeri ve dini işlevlerinin bir bütün oluşturduğu söylenebilir. Devletin-krallığın nihai amacı kentin toplumsal ve ekonomik düzenini kurmak-korumak-sürdürmek, bunun için göksel krallığın desteğinin arkasında olduğunu net biçimde hatırlatmak ve tabii bu iki amaçla bütünleşecek biçimde kenti savunmak, dolayısıyla tarım arazilerinin ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamaktır.

Lagaş kent-devleti, Lagaş yerleşimi dışında, pek yakın mesafedeki Girsu ve Nina kentlerine de hâkimdi (Hansen, 1992, s.207). Adının anlamı "Girsu Lordu" olan Ningirsu (Ninurta) ile Nanşe, Lagaş kent-devletinin yerel tanrılarıydılar. Doğa-fırtına-yağmurun kişileştirilmiş hali olan tanrının Lagaş ve Girsu'daki adı Ningirsu iken, Nippur kentindeki adı Ninurta idi (Jacobsen, 1992, s. 234-235 dn. 1). Ninurta, tanrıların efendisi Baba Enlil'in gücünün kaynağı olan *yazgılar tabletini* aslan başlı kartal Abzû'dan geri alıp dünya düzeninin yeniden kurulmasını sağlayan tanrıydı. Evi-tapınağı Sümerce Abzû, Akkadça Apsû olan Enki ise, uygarlık kurumları ile yazgulardan-işlevlerden sorumluydu. Su Tanrısı Enki'nin Eridu'daki evi-tapınağı Apsû, tatlı su ve sazlıklarla kaplı olup Yaşamı mümkün kılan tarımsal üretimi çağrıştırır. İki tanrının krallık ve düzen üzerindeki etkinlikleri birlikte düşünüldüğünde, Enki ve Ninurta için yapılan hizmetlerin devletin sürekliliğine yarayan hizmetler olarak değerlendirildikleri anlaşılır.

Lagaş'ın Ur-Nanşe'den Urukagina'ya uzanan 9 kralı genellikle *ENSİ*-Lagaş (Lagaş Valisi) ve nadiren *LUGAL*-Lagaş (Lagaş'ın Kralı) unvanlarını kullandılar. Unvanlarda Girsu kentinin adı pek geçmez. Bu eğilimin istisnası, Urukagina'nın Lagaş kentini Umma ve Uruk Kralı Lugalzagesi'ye kaybedince kendini Girsu Kralı olarak adlandırmak zorunda kalmasıdır. Unvan için *ENSİ*'nin tercih edilmesinin nedeni, Lagaş, Girsu ve Nina kentlerinin asıl kralının Tanrı Ningirsu olduğu ve insan yöneticilerin ancak onun vekilleri olarak görev yapabilecekleri inancıdır (Rey, 2016, s. 4).

Takriben MÖ 2450-2400 arasında ait kraliyet kayıtları, Ur-Nanşe'nin oğlu ve halefi Akurgal'ın taht döneminde, Lagaş ve Umma arasında bereketli Guedinna Ovası'nın hangi kent-devlete bağlı olacağı hususunda çatışmalar yaşandı (Rey, 2016, s. 54). Bölgeyi tanrıları Ningirsu'nun "sevdiği topraklar" (Rey, 2016, s. 58) olarak tanımlayan Lagaşlılar, tanrılar arasındaki toprak paylaşımına vurgu yaparak Guedinna'nın ebediyen Lagaş'a ait olduğunu iddia ediyorlardı. Ama Umma *ENSİ*'si Uş anlaşma koşullarını bozdu, iki kent arasında hakemlik yaparak sınırı çizen Kiş Kralı Mesilim'in kabartmasını (sınır taşıını) çıkarıp attı ve sınırı geçerek Guedinna'yı işgal etti (Kramer, 2016, s. 63).

Ama Uş, Tanrı Ningirsu tarafından püskürtüldü-defedildi (ezildi). Metinde böyle ifade ediliyor olsa da, Uş'u püskürten aslında Ningirsu'nun valisi olan bir Lagaş *ENSİ*'si idi. Bu *ENSİ*'nin Akurgal değil onun oğlu-halefi Eanatum olduğu anlaşılıyor. Eanatum, sonraki Umma Kralı Enakale ile de iki ülke arasındaki sınırları yeniden çizmiş, bunu yaparken Kiş Kralı Mesilim'in belirlediği savaş-öncesi sınırlara geri dönüşmesini sağlamaya çalışmıştır (Rey, 2016, s. 57). "Ummalıların duygularını bir nebze de olsa yatıştırma çabasıyla Eanatum, fetihlerini diğer yönlerde doğru genişletmeye istekli olduğundan, Guedinna'daki, hatta daha güneydeki tarlalarda tarım yapmalarına izin

verdi. Ancak bu bağışının bir koşulu vardı; Ummalılar toprağı kullandıkları için ürünlerinin bir kısmını Lagaş hükümdarına vereceklerdi, böylece kendisine ve ardıllarına kayda değer bir kazanç sağlayacaktı” (Kramer, 2016, s. 63-64). Bu kayıt sayesinde, Sümer krallarının asıl dertlerinin kendilerine ait kıldıkları topraklar üzerinde yapılacak her türden tarım faaliyetini vergilendirmek olduğunu anlıyoruz.

Eanatum Umma’ya karşı doyurucu bir zafer kazanmış olmalıdır ki onun başarılarını nakleden *Akbabalar Steli*’nde Umma Kralı’nın panteonun en büyük tanrılarının (Enlil, Ninhursag, Enki, Sin, Utu, Ninni) adlarını anarak Lagaş-Girsu’ya saldırmayacağına dair yemin ettiği aktarılır: “Ningirsu’nun topraklarını asla taciz etmeyeceğim! Ningirsu’nun çaylarının ve kanallarının yönünü asla değiştirmeyeceğim! Ningirsu’nun anutlarını yıkmayacağım! Eğer haddimi aşarsam, Göğün ve Yerin Kralı Enlil’in *büyük savaş ağı* Umma’nın üstüne insin” (Magid, 2006, s. 12; Rey, 2016, s. 60).

Devrin kayıtlarında Eanatum ile göksel krallık arasındaki bağlantı aktarılırken ilkin panteonun (Gök-Tanrı An hariç) en büyük 3 tanrısı (Enlil, Ninhursag/Ninmah ve Enki) zikredilir; daha sonra sulama kanallarıyla ilintili 3 tanrının adı (Utu, Sin, Ninki) anılır. Bazı kayıtlarda da yerel tanrılar Ningirsu ve Nanşe ile İnanna, Dumuzi ve Hendursag’ın adları geçer (Espak, 2010, s. 19-21).

Nanşe, bataklık, su ve orada yaşayan balıklar ile su kuşlarını simgeleyen tanrıça olarak toplumsal adaleti, geçimi ve refahı çağırır. Mezopotamya anlayışında, *adalet* “refahın mümkün olduğunca paylaşılması” anlamını verdiği için Nanşe’nin güçsüzleri-yoksulları koruduğuna inanılır:

“Yetimi bilen, dolu bilen,
İnsanın insana zulmünü bilen, öksüzlerin anası Nanşe,
Dulları kayıran,
En yoksullara (?) adalet (?) getiren (?).
Sığınana kucak açan kraliçe,
Güçsüze barınak bulur” (Kramer, 2016, s. 137).
“Yetimi avutmak, dul kadın bırakmamak için,
Kudretlilerin yok edileceği bir yer kurmak için,
Güçsüzlerin kudretlileri devirmesi için, ...
Nanşe insanların yüreğini yoklar” (Kramer, 2016, s. 138).

Adı genelde Nanşe ile anılan (yine yerel bir tanrı olan) Hendursag ise ışık-meşale-aydınlıkma üzerinden hukuku ve adaleti simgeler. Eanatum’un halefi I. Eanatum, bu tanrı için de bir tapınak yaptırmıştır ülkesinde.

Kral ile ilk 6 tanrı arasındaki bağ, göksel krallık ile yersel krallık (kutsal ile siyasal) arasında güçlü bir ilişkinin kurulmak istendiğine yorulabilir. Sonraki 4 tanrı, genelde besin-geçim, bereket, toplumsal refah, siyasal iktidar ve ışık-adaleti temsil eden güçlerdir. Devrin kayıtlarında, 1- kralla bağlantılı tanrı adlarının artması, 2- kralın “Ningirsu’nun valisi” (*ENSİ*) unvanına ek olarak *LUGAL KIŞ* - *Kiş Kralı* (dolayısıyla *Sümer Kralı*) gibi iddialı bir unvan taşınması, birbirini tamamlayan gelişmelerdir. Kraliyet ideolojisi hem soyut hem de somut (bölgesel) manada genişlemiş; *yersel krallığın düzeni ve toplumsal refahı inşa edip sürdürme sorumluluğu* ile *göksel krallık* arasında bir paralelliğin olduğu inancı da pekişmiştir.

Eanatum’u (MÖ 2450) anlatan kayıtlar, *Eanatum* adının krala Enlil’in savaşçısı Tanrı Ningirsu tarafından verildiği naklediler. Kralın adı *Eanna’ya yakışan* anlamına gelir. Eanna, Uruk kentinde Tanrıça İnanna için inşa edilmiş kutsal alanın ve tapınağın adıdır. Demek Eanatum’un iktidarının meşruiyeti *Tanrı Ningirsu’nun Ülkesinin insan kralı* olmasından geliyordu. Eanatum için dikilen zafer anıtı (*Akbabalar Steli*) şu satırlarla başlar: “Ningirsu için... Eanatum, Lagaş Kralı, Enlil’in atadığı, Ningirsu’nun güç bahşettiği, [Adalet ve Refah Tanrıçası] Nanşe’nin kalbiyle seçtiği, Ninhursag’ın sağlıklı sütüyle beslediği, adını İnanna’dan alan, Enki’nin bilgelik bahşettiği... O, Ningirsu için Girsu’yu yeniledi, onun onuruna inşa edilmiş kutsal alanın duvarlarını yaptırdı”. Kayıtlara göre, Enki krala *GEŞTU* vermişti. Terimin sözcük anlamı *kulak*, soyut anlamı “kulağa fısıldanan bilgelik sözleri”, yani *kavrayıştır* (Espak, 2010, s. 20; Rey, 2016, s. 15) *GEŞTU* bahsi yukarıda

adları sayılan tanrılarla birlikte düşünüldüğünde, *bir Lagaş kralından beklenen, ülkesini adaletle yönetmesi ve uyruklarına refah getirmesiydi.*

Mezopotamya’da bazı kralların tanrılaştırılmalarıyla sonuçlanacak eğilimin ilk adımları (tanrısal evliliklerin benzerinin krallar için söz konusu edilmesiyle) Lagaş kentinde saptanır. Eanatum, bir kraliyet kaydında kendini “Çoban-tanrı Dumuzi’nin sağdıcı” (Selz, 2008, s. 21) olarak tanımlar ki bu hem krallara pek yakıştırılan *çoban* sıfatının benimsenmesi hem de Dumuzi’nin eşi olarak bilinen Savaş tanrıçası İnanna ile yersel krallık arasında bağlantı kurulması açısından güçlü bir adımdır.

Eanatum’un halefi, kardeşi I. Enanatum idi. Bu dönem kayıtlarında da öne çıkan tema, Lagaş’ın komşuları ve rakipleri olan kent-devletler (özellikle Umma) ile mücadelelerdi. Bu kral ile tanrılar arasındaki ilişki, ağabeyi döneminde aktarılanlara çok benzemektedir (Espak, 2010, s. 22-23). “Lagaş Kralı I. Enanatum, Ugiga Ovası’nda, yani Ningirsu’nun topraklarında, Umma Kralı Ur-Lumma ile savaştı. [Anlaşılan kazanan Umma olmuştu.] I. Enanatum’un sevgili oğlu Enmetena [ise,] rakibini bozguna uğrattı, Ur-Lumma kaçtı ama [kendi kenti] Umma’da öldürüldü” (Rey, 2016, s. 64).

Kraliyet kayıtlarına bakılırsa, Enmetena Umma ile verilen savaşta babasından ve amcasından daha başarılıydı. Zira O babası döneminde yeniden tacize uğrayan ülkesinin topraklarını işgalden kurtarmakla kalmayıp Badtibira adlı kıymetli yerleşimi fethederek Lagaş ve Girsu sınırlarını (Umma aleyhine) daha da genişletmişti. Kraliyet kayıtlarında Enmetena’nın Umma’ya karşı başarı kazanabilmek için Uruk *ENSİ*si Lugalkinişedudu ile bir dostluk paktı imzalayıp bu kenti müttefiki haline getirdiği de nakledilir.

I. Enanatum ile Enmetena, seleflerini izleyerek *Dumuzi’nin sağdıcının çocukları* olduklarını ilan etmiş, hatta daha ileri gidip Lagaş krallığını kendilerine Dumuzi’nin verdiğini öne sürmüşlerdir. Başka bazı kayıtlarda, krallığın asıl hâkimlerinin Girsu’nun baş-tanrısı Ningirsu ile Lagaş’ın baş-tanrıçası Gatumdug olduğuna dikkat çekilir ve insan kralların onlara vekâlet ettikleri bildirilir. Enmetena, vekilliğin de ötesinde, *Gatumdug’un oğlu* olduğu iddiasındadır (Selz, 2008, s. 21). Bu kutsal-siyasal kaynaşmasının boyutlarını sezebilmek için kent-devlet sınırlarının Sümer panteonunun en büyük tanrısı Enlil tarafından çizildiği iddiasını da dikkate almak gerekir.

Enmetena’nın dini icraatları arasında, büyük-dedesesi Ur-Nanşe’nin yaptırdığı Nanşe Tapınağı’nı restore ettirmek ve başka önemli tapınakları ibadete açmak da vardı. “Lagaş Kralı Enmetena, Zulum kasabasında Nanşe onuruna *E-engur*’u (Pınarbaşı Tapınağı’nı) inşa etti; Tanrıça Ninhursag için de parıltılı koruda *Giguna* (çok-renkli sazlarla kaplı bir kutsal alan-meydan) yaptırdı; Ningirsu içinse, sınır kasabası Antasura’yı kurdu, orada ihtişamıyla bütün ülkeyi büyüleyen bir tapınak yükseltti” (Rey, 2016, s. 31, 37).

Umma-Lagaş sınır savaşları Lagaş’ın son *ENSİ*’si Urukagina dönemine dek sürdü. Urukagina kendi ülkesinde siyasal-hukuki-ekonomik reformlar yapmaya odaklanmışken son Umma Kralı Lugalzagesi Uruk’u fethederek kent-devletler sisteminin ötesine geçen bir teritoryal (ülkesel) devlet kurmaya girişmiş ve bu esnada bereketli Guedinna Ovası’nın tamamını ve Lagaş kentini fethederek Urukagina’ya Girsu kentinden ibaret küçük bir alan bırakmıştı. Lagaş’ın düşüşü Sümer yazınında “kent ağıtları” olarak bilinen türün ilk örneklerinden birinin kaleme alınmasını sağlamıştır. Bu ilk örnekte, Umma ve Uruk Kralı Lugalzagesi, Ningirsu’nun ülkesine girmesi dolayısıyla günahkâr bir figür olarak resmedilir: “Umma kentinin kralı Lagaş’ı yakıp yıktı. Tanrı Ningirsu, kendisine kalkan elleri keser. Girsu’nun kralı Urukagina, hiç bu tip bir günah işlemedi. Umma Kralı Lugalzagesi bilsin ki bu günahı onun boynuna kendi tanrıçası Nisaba yükleyecek” (Rey, 2016, s. 66; Maeda, 1985, s. 35).

4.2. Sümer’de İlk Yasa Metni (MÖ 24. Yüzyıl): Devletin Tanrısal İradeyle Uyumu

Artı-ürünün “vergi” olarak kırsal alanlardan kente akması ve *yeniden dağıtım*a konu olması; siyasal seçkinlerin ve onlar için kayıt tutan yazıcıların karmaşık kent ekonomisini düzenleyerek meşruiyet kazanmaları; meşruiyetin kutsal ile pekiştirilmesi... Tabloyu tamamlayan unsur, *tanrıların arzusu olan adaletin* (ebedi-tanrısal yasalar ve kurumlar olan ME’lerin) yazılı kurallarla (kralların kamuya ilan ettikleri *kanunnameler*) somutlaşmasıdır.

Sümer Ülkesine ait en eski yasayı (*kanunnameyi*) kaleme aldırın kişi, Lagaş-Girsu Kralı Urukagina'dır (MÖ 24. yüzyıl).

Demek yazının olgunlaşmasının üzerinden çok zaman geçmeden ilk yazılı yasa metinleri ortaya çıkmaya başlamıştı. *Urukagina Yasalarının* giriş ve sonuç kısımlarında "düzen" ile "tanrılar" arasındaki ilişkiyi anlatan pasajlar, Eski Mısır düzen-adalet kavrayışına çok benzer. "[Hava-Fırtına Tanrısı] Enlil'in savaşçısı [Tarım-Şifa-Hukuk-Savaş-Yazı Tanrısı; Girsu'nun efendisi] Ningirsu, Lagaş-Girsu Krallığı'nı Urukagina'ya teslim edince Urukagina eski günlerin fermanlarını yürürlüğe soktu, efendisi/kralı Ningirsu'nun kendisine iletmiş sözleri aklına yazdı" (Maeda, 1985, s. 34).

Pasaj, *Urukagina'nın yaptığı yeni bir düzen kurmak değil Ningirsu'nun görevlendirmesi ile tanrıların uzak geçmişte kurmuş oldukları Düzeni ihya (restore) etmek olduğunu* kanıtlar. Urukagina Yasaları, bu yüzden *Urukagina Reformu* olarak da bilinir. Yasa maddeleri sayıldıktan sonra aktarılan pasaj da bu gerçeğe işaret eder: "Urukagina, [tanrıların eseri olan] düzeni gözetmek için Tanrı Ningirsu ile bir sözleşme-anlaşma yaptı" (Maeda, 1985, s. 34). Kral, yasa metninin hiçbir pasajında kendisini "düzen kurucusu" olarak yansıtmaz ve Lagaş kent-tanrısı Ningirsu'nun emirlerine uygun hareket ettiğini sürekli hatırlar.

Urukagina'nın hazırladığı yasa metni, Kral'ın farklı tanrılar adına inşa ettirdiği tapınakların tek tek sayılması ile başlar. Bu tip pasajlar, diğer kent-devletlerin kraliyet kayıtlarında da sürekli tekrar eder; zira *yazıcılar insan kralın yönetimini meşrulaştırmak için onunla kentin tanrı-kralı arasında bağ kurmak zorundadırlar*. Bu metnin ve Urukagina'nın izinden giden sonraki Mezopotamya krallarının yayımladıkları *adaletnamelerin* neyi amaçladıkları açıktır: *meşruiyetin diğer önemli unsuru olarak halkın onayını-rızasını kazanmak...* Modernlik-öncesi uygarlıklarda "sosyal adalet"i sağlamanın reçetesi ortaktır: "mal fiyatlarını sabitlemek; borçları affetmek ya da hafifletmek; borç köleliği nedeniyle özgürlüklerini yitirmiş yoksul kimseleri azat etmek; tebaanın omzundaki vergi yükünü azaltmak; dulu-yetimi korumak, onları asla aç ve evsiz bırakmamak". Yurttaşların aldıkları borçlara ait faizleri affedip onları (yalnızca Lagaşlıları değil, herhalde o sıralarda siyasal üstünlük kurduğu Uruk, Larsa ve Badtibira kentlerinin halklarını da) angaryadan kurtarmak gibi ferahlatıcı adımları ilk atan kişi, Urukagina'dan üç önceki Lagaş Kralı Enmetena idi (Magid, 2006, s. 9; Liverani, 2014, s. 114).

Reformlarını değerlendirirken Urukagina'nın *gasıp bir kral* olduğunu hatırd tutmak gerekir. O, sefeli Lugalanda'nın adil bir yönetici olmadığını iddia edip onu tahtından indirerek kral olmuştu. Urukagina, adaletsizliğini dile getirdiği Lugalanda'nın Tapınak seçkinlerinin güdümünde olduğunu ve ekonomik yaşamı onlar lehine düzenlediği için halkının çıkarlarını gözetmekten uzaklaştığını öne sürmekteydi. O halde Urukagina'nın reformlarının ana hedefi, Tapınak ve Saray ile uyruklar arasındaki ikincinin aleyhine işleyen ilişkileri düzeltmekti. Urukagina, eskinin adil düzenini geri getirmekten başka bir amacının olamayacağını ifade etmekteydi. Onun döneminde de ekonomik-toplumsal yapıda devasa değişiklikler yapılmamıştı ama gasıp kralın yönetimini meşru göstermek ve toplumsal hoşnutsuzluklar nedeniyle gelecekte isyanların çıkmasını önlemek için adil bir yönetici olduğunu halkına kanıtlaması ve yolsuz memurları görevden alarak yerlerine halkın çıkarını gözeten "iyi" memurları ataması gerekiyordu (Liverani, 2014, s. 113-114).

Urukagina'ya dair değerlendirmesinde Lagaş toplumsal düzeninin Ur-Nanşe'ye kadar adaletli olduğunu, Ur-Nanşe ve ardıllarının saldırgan dış politikalarının ülkede adaleti, refahı ve görece eşitliği ortadan kaldırdığını ifade eden Kramer, Urukagina'yı krallığa adaleti geri getiren bir reformcu olarak tanımlar.

"Genelde, Lagaş sakinleri çiftçiler ve besiciler, kayıkçılar, balıkçılar, tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşuyordu... Teoride, toprak bütün yurttaşların çıkarları adına onu gözeten kentin tanrısına yani, olasılıkla tapınağa aitti. Uygulamada ise, ... toprağın büyük bir kısmı özel mülkiyetti. Yoksulların bile çiftlikleri, bahçeleri, evleri ve sığırları vardı. Dahası, Lagaş'ın sıcak ve yağmursuz iklimi nedeniyle, tüm toplumun yaşamında önemli yer tutan sulama projelerinin ve su dağıtım sisteminin ortaklaşa yönetilmesi bir zorunluluktur. ... Lagaşlılar yurttaşlık haklarının bilincindeydiler ve yaşam biçimlerinin esas mirası olarak gördükleri ekonomik ve bireysel özgürlüklerine devlet tarafından

gelecek her tür kısıtlama hareketine karşı uyanıktılar. ... kadim reform belgemize göre Urukagina'nın egemenliği öncesinde işte bu 'özgürlük'lerini yitirmişlerdi. Urukagina iktidara gelince yeniden ele geçirdiler. ... Ordular kurmak ve bunlara silah ve donanım sağlamak için yöneticiler kişi haklarını ihlal etmeyi, vergi gelirlerini son sınırına kadar artırmayı ... gerekli görmüşlerdi. Savaşın etkisiyle bu yöneticiler direnmeyle karşılaşmadı" (Kramer, 2016, s. 70-71).

Kramer'in sözünü ettiği kil koni üzerine nakşedilmiş metin, Urukagina-öncesinde devletin toplumsal adaleti gözetmek için oluşturduğu bütün kurumların tam ters işlevler gördüklerini aktarır. ME'lerin (uygarlığı inşa eden kurumlar-kurallar) kenti terk ettikleri bir *anomi* hali mi yaşanıyordu? "*Kayıkların denetçisi kayıkları gasp ediyordu. Hayvanların denetçisi büyükbaş hayvanları gasp ediyordu. ... Eğer bir adam karısından boşanursa İŞAKKU beş şekel, veziri bir şekel, saray kâhyası da bir şekel alıyordu*". Lagaşlı yazıcıya göre, Urukagina bu düzene son verdi, yolsuz memurları görevden alıp yerlerine namusluları koydu, haksız vergileri kaldırdı, diğer vergileri azalttı, güçlünün yetimi-yoksulu ezmesini engelledi; "*Lagaş tanrısı Ningirsu ile dul ve yetimlerin 'güçlü adamlar'ın kurbanı olmalarına izin vermeyeceği yolunda özel bir anlaşma yaptı*" (Kramer, 2016, s. 71-74).

Kramer, elindeki metni idealize ediyor olabilir. Sonuçta metnin yazıcısı, Urukagina'nın emrinde bir memur ya da o dönemden çok sonra yaşamış olsa bile Urukagina reformlarına etkisinden daha büyük anlamlar yükleyen yorumcuları takip eden biri olmalıdır. Yine de metin bize şu mesajı verir: Tarihin ilk yazılı yasalarının meşruiyetleri, a) göksel krallıktan, b) *uyrukların onayı ve rızasından* gelirler. Kayıtta Urukagina'nın Tapınağın halkı ezmesine izin vermeyeceği bildiriliyorsa da, kralın bizzat Ningirsu tarafından tayin edildiği iddiası kutsal-siyasal koşutluğunun kırılmadığını kanıtlar. Bugünkü gibi o zamanların devletleri de mutlak eşitlik anlayışından uzaktılar ama varıl-yoksul uçurumunun derinleşmesi düzenin meşruiyeti açısından soru işaretleri yaratacağı, kitlesel hoşnutsuzluğun ve belki isyanların kapısını aralayacağı için krallar eninde sonunda yoksulu-dulu-yetimi koruyan reformlar yapmak zorundaydılar. Demek ki devletin *sosyal adaleti sağlamak için de var olduğu* teması, yazının yetkinleşmesi kadar eski bir tarihte girmişti toplumların yaşamına.

Unutulmaması gereken, Urukagina'nın tapınak seçkinlerinin halk üzerinde yarattığı baskıyı eleştirirken meşruiyetini göksel krallıktan ve dolayısıyla tapınaklardan aldığını hatırlatmayı sürdürmesidir: "*Girsu Kralı Urukagina, Enlil'in savaşçısı Tanrı Ningirsu için kuzey sınırındaki Antasura kasabasında Bolluk Evi'ni ve [Ningirsu'nun eşi] Tanrıça Baba (Bau) onuruna da Girsu kentinde bir tapınak inşa etti. O, [Ningirsu ve Bau'nun oğulları, babasının tahtının taşıyıcısı] İgalim için Göğün ve Yeryüzünün Büyük ve Korkutucu Güçleri (ME'ler) Tapınağı'nı, [Ningirsu'nun diğer oğlu] Şulşagana onuruna Ağıtlar Tapınağı'nı yaptırdı, Tanrıça Nanşe için de kanal açtırdı*" (Rey, 2016, s. 1). Bir başka kayıta, Lagaş ve Girsu'nun gerçek sahipleri olarak Ningirsu, Bau ve Şulşagana gösterilir; böylece ülkenin bir tanrı ailesinin mülkü olduğu vurgulanır (Rey, 2016, s. 12). Tanrılar ve tanrıçalar için düzenlenen festivaller, Girsu-Lagaş'ta dini ritüellerin de çok canlı olduğunu kanıtlar. Örneğin Bau onuruna kutlanan bayram, Urukagina döneminde dört gün sürüyordu. Tapınaklara eşlik eden bir başka anıtsal mimari atılımı Girsu surlarıdır. Daha eski kayıtlarda Eanatum'un Ningirsu'nun kentini korumak için sur-duvar inşa ettirdiği belirtilmişti, Urukagina dönemine ait kil konilerde aynı icraatın son Girsu Kralı tarafından sürdürüldüğü aktarılır (Rey, 2016, s. 24, 26). O halde ülkenin sınırlarını ve kentlerini korumak, tarımın ve ticaretin güvenliğini sağlamak, besin üretimini artırmak için su kanallarının sayısını artırmak ve ülkeyi göksel krallığın kurallarına uygun biçimde yönetmek (yerel tanrılara ve tapınaklara saygı göstermek) bir kralın asli görevleridir.

"Bu yağışsız bölgelerde verim ancak kentteki iyi örgütlenmiş işgücü, malzeme ve depolama olanaklarıyla sağlanabiliyor, dolayısıyla tanrıların varlığını sürdürmesi ve mutluluğu insanların çabasına bağlı. Bu durum, tanrıların varlıklarını sürdürebilmek için 'kanal açacak' insanları yaratmalarından önceki zor koşullarını dile getiren birçok söylencede yer alıyor. Bir kent ancak tanrıları besleyerek var olabilirdi ama bu da tanrıların burada yerleşmek istemeleri koşuluna bağlıydı. ... Büyük tapınaklardan temin

edilen kehanetlerle tanrıların onayını almak gerekiyordu. Bu uygulama, büyük tapınakların, özellikle Ekur'un belli oranda bir politik güce sahip olmasına yol açıyordu" (Leick, 2019, s. 147).

4.3. Umma'nın (Tanrısal İradeyle Seçilmiş) Çoban Kralları

Lagaş'taki dünyevi-kutsal kaynaşmasının benzeri Lagaş'ın komşusu-düşmanı Umma kenti için de geçerlidir. İki kent arasındaki çekişmeyi çok iyi yansıtan *Akbalalar Steli*'nde aktarılanlara göre Umma'nın bilinen en eski kralı (*ENSİ*) Pabilgagaltuku Ur-Nanşe'ye, onun halefi Uş da Eanatum'a ağır biçimde yenilmişlerdi. Umma'nın sonraki *ENSİ*'si Enakale, Lagaş ile barış yapmayı tercih ederken, onun halefi Ur-Lumma I. Enannatum'u yenerek Lagaş'ı işgale başladı ama düşmanın oğlu Enmetena tahta çıkınca Lagaş'ı terk etmek zorunda kaldı. MÖ 25. yüzyıl sonlarında hüküm sürdüğü sanılan Umma Kralı Ur-Lumma'nın askeri başarıları düşünüldüğünde, onun *ENSİ*-vali yerine *LUGAL*-kral unvanını benimsemesi anlaşılırdır. Döneme dair en dikkat çeken husus, kralın bütün tanrılar içinde Enki'yi öne çıkarmasıdır. Ur-Lumma'nın haleflerinden yeğeni Gişakidu'ya ait kayıtlarda, 1- (Eanatum'un Enki'den GEŞTU-bilgelik alması gibi) Enki'nin Gişakidu'ya da siyasal tavsiyeler verdiği ve 2- kralı bu makama uygun görenin İnanna olduğu aktarılır (Espak, 2010, s. 29).

Son Umma Kralı Lugalzagesi (MÖ 2358-2334), *Sümer Ülkesini* kısa süreliğine birleştirebildiği için çok prestijli *Ülkenin Kralı* unvanını hak eden ilk Sümer hükümdarıydı.

"Sümerlerin kent devletlerinin çoğunu fethederek Uruk'u ele geçiren Lugalzagesi başlangıçta Umma'da *ENSİ* idi, sonra kendisine 'tüm toprakların kralı, Uruk kralı, ülkenin kralı' adını verdi. ... Yazıtlarında 'yeryüzü' sözcüğü sık sık yer alıyor. İlk kez bir yönetici makamını tüm Sümer kent devletlerini içine alan merkezi bir manda yönetimi olarak algılıyor. Devlet anlayışının tüm ülkeyi kapsayan siyasal bir birim olarak algılanması yeni bir yaklaşım. ... Güneyde 50 kadar siteye egemen olan ve küçük bir imparatorluk kuran Lugalzagesi'nin ... kraliyet metinlerinde 'Fırat ve Dicle nehirleri kıyısındaki Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e' kadar olan tüm yabancı ülkelere egemen olduğu belirtilmekte. ... Onun Sümer kent devletlerinin bağımsızlığını sonlandırmış olduğu kuşkusuz" (Leick, 2019, s. 127).

Nippur vazosu kayıtlarında, Lugalzagesi'nin siyasi ve dini gücünü hanedandan ama en temel düzeyde göksel krallığı oluşturan tanrılardan aldığı aktarılır. O iktidarını tek bir kentin koruyucu tanrısına değil, Enlil'e ve Sümer panteonunun diğer büyük tanrılarına borçluydu. Tanrılar, *Ülkenin Kralı* olması için Lugalzagesi'de uzlaşmış; fethedilen kentlerin koruyucu tanrıları da onun *Sümer birliğini* kurmasına onay vermişlerdi. Lagaş'ın reformcu kralı Urukagina'yı da tahtından indiren fatih Lugalzagesi, *Sümer krallığını Umma ve Uruk kentlerinin tanrıları yerine aynı dilin konuşulduğu daha geniş bir bölgenin (yani bütün ülkenin) tanrısı olan Enlil'den aldığı, Enlil'in rızası-onayı ile hüküm sürdüğünü bildirmektedir.*

"Bütün ülkelerin kralı Enlil'e... Uruk Kralı, *Ülkenin* (Sümer'in) Kralı, An'ın *İSHİB*-rahibi, Nisaba'nın *LUMAH*-rahibi [kâhini] Lugalzagesi ki kendisi Umma Kralı ve Nisaba'nın *LUMAH*-rahibi Bubu'nun evladıdır. O, An'ın sevdiği, bütün ülkelerin kralı, Enlil'in valisi, Enki'nin bilgelik bahşettiği, [Güneş-Tanrı] Utu'nun tayin ettiği, [Ay Tanrısı] Sin'in veziri, Utu'nun komutanı, İnanna'nın tedarikçisi, Nisaba'nın doğurduğu, Ninhursaga'nın zengin sütüyle beslediği, [Uruk'un Adalet Tanrısı] Meş-sagga-Unuga'nın hizmetkârı, [Sazlıkların-Çayırkların Tanrıçası; Uruk'un Kraliçesi] Ningirim'in büyüttüğü, tanrıların baş-veziridir. Bütün ülkelerin kralı Enlil, onu *Ülkenin* yöneticisi yaptı, *Ülkenin* ona itaat etmesini istedi, bütün ülkeleri onun ayaklarına serdi, ülkeleri doğudan batıya ona teslim etti; onun Aşağı Deniz'i [Basra Körfezi'ni] Yukarı Deniz'e [Akdeniz'e] bağlayan Dicle ve Fırat ırmakları kolayca geçebilmesini sağladı. Enlil onu doğudan batıya rakipsiz bir adam yapınca neşe ve mutlulukla dolan *Ülke* şükranlarını sundu ona. Sümer'in ve diğer ülkelerin yöneticileri, onun sayesinde tanrısal güce kavuşan Uruk'un önünde eğildiler. Uruk'un günleri neşe içinde geçerken, Ur bir boğa gibi yukarı kaldırdı başını; Utu'nun kenti Larsam eğlenirken, Şara'nın kenti Umma büyük boynuzlarını kaldırdı; [Kiş'in koruyucu tanrısı] Zabala'nın toprakları kuzusuna kavuşan bir dişi

koyunun mutluluğuna benzer biçimde çığlıklar atarken, Kian kenti boynunu yukarı kaldırdı. *Uruk'un ve Ülkenin Kralı Lugalzagesi, sabah ve akşam öğünlerinde Nippur'daki efendisi Enlil'e en güzel yiyecekleri sundu, tatlı su verdi ona ve dedi: "Tüm ülkelerin kralı Enlil, benim için sevgili babası An önünde şefaatchi olsun! Tanrı An, hayatıma hayat katsın! Hükmüm altındaki ülkenin çayırları hep bereket getirsin, ülkenin nüfusu çayırları kadar bol olsun! Dilerim ki An ve Enlil benim için yazdıkları yazgıyı değiştirmesinler! Dilerim ki sonsuza dek çoban kalayım"! Kral, bu (vazoyu) onun iyiliği için sevgili efendisi Enlil'e adadı"* (Zólyomi, 2013: s. 1; Magid, 2006, s. 15).

Bu kayıtlar, onların yazıldığı dönemden 2500 yıl sonra İran'da hüküm süren (Sasani Krallığı'nın kurucusu) I. Erdeşir'in (MS 224-242) din ve devlete dair söyledikleriyle örtüşmüyor mu? "Biliniz ki din ve devlet ikiz kardeşlerdir, onlar ancak birbirleriyle ayakta dururlar. Zira din, devletin temelidir. Hükümdar da dinin bekçisidir. Her devlet için bir temel, her din için de bir bekçi lazımdır. Bekçisi olmayan yok olur, temeli olmayan yıkılır" (Maverdi'den aktaran Kaya & Yeşildere, 2024, s. 545). İki örnekte de göksel krallık ile yersel krallar arasında kopmaz bir bağ kurulduğunu, din ve devletin (kutsal ile siyasalın) birbirlerini besleyen, varlıkları-süreklilikleri birbirlerine bağlı ikiz unsurlar olarak tahayyül edildiklerini görüyoruz.

Lugalzagesi gerçekte pek çok Sümer kentini hükmü altında birleştirebilmiş ilk kraldı ama Sargon bir kasırga gibi güneye indiğinde bu başarıdan eser kalmayacaktı. O, yeni konumuna uygun olarak pek çok kentin simgesini - tanrısal gücünü kendinde birleştirmeliydi. Umma ve Lağaş Kralı olsa da, onun asıl önemseydiği unvan, Sümer'in merkezi gördüğü Uruk'un kralı olmaktı. Uruk, ona kraliyet kayıtlarında nadiren yer verilen (güçten düşmüş simgesel baş-tanrı) An'ı anma fırsatı da tanımıştı. "Lugalzagesi, Uruk Kralı, Ülkenin (Sümer'in) Kralı, An'ın rahibi, Nisaba'nın rahibi, ... Enlil'in kentlerdeki temsilcisi, Enki'nin GEŞTU (bilgelik) bahşettiği, Utu'nun (Güneşin) atadığı, Ay-Tanrı Sin'in baş-veziri, Utu'nun başkomutanı, İnanna'ya saygıda kusur etmeyen, Ninhursag'ın sütüyle beslediği". O, kendinden önceki kayıtların aksine Sümer panteonunun en büyük tanrılarını anmaya özen göstermiş, *Sümer kentlerini birleştiren ilk kral* olduğunu hafızalara kazımak istemiştir (Espak, 2010, s. 30-31).

5. Aşağı Mezopotamya'da Bölgesel-Devlet ve Fatih Krallar (MÖ 2334-2150)

MÖ 21-18. yüzyıllarda kaleme alındığı sanılan *Sümer Kral Listesi*'ne göre, Lugalzagesi 25 yıl Uruk Kralı oldu ve iktidarının ikinci yarısında 50 kadar Sümer kentine hâkim olarak Mezopotamya birliğini kurdu. Kuzeydeki Agade kentinden gelen fatih Sargon'un onu yenmesiyle ön-imparatorluk evresi sona erdi ve gerçek imparatorluk devri başladı. "Uruk yenildi (ve) krallık Agade'ye taşındı. Agade'de babası bahçıvan ve Agade'yi kuran kral Ur-Zababa'nın kupa taşıyıcısı olan Sargon tahta geçti". Sargon ve onun kurduğu Akkad Krallığı ile ilgili kayıtlar çoğunlukla olayların yaşandığı zamanlardan 5 yüzyıl sonraki *Eski Babil Dönemi*'ne (1894-1595) aitler; bu nedenle Sargon ile ilgili bilgiler cılız. Yine de fatih kralın mütevazı bir toplumsal sınıftan geldiği sıkça vurgulanır (Leick, 2019, s. 130-131).

"Sargon'un (ismi bilinmeyen) babası 'bahçıvan' olarak Ur-Zababa'nın yanında çalışmaya başlıyor ve daha sonra [kendisi de] kupa taşıyıcılığına yükseliyor. Tanrılar Ur-Zababa'nın saltanatının sonlanmasına ve Sargon'un kral olmasına karar veriyorlar. Babil tabletlerinde başka bir öykü anlatılıyor. Burada Sargon'un ana tarafından ataları ön-plana çıkıyor. 'Ben, ulu kral, Akad kralı Sargon'um. Annem EN-rahibesiydi, babamı hiç tanımadım. ... EN-rahibesi annem bana hamile kalmış ve beni gizlice doğurmuş. Beni sazdan bir sepete koymuş ve onu ziftle kaplayarak su geçirmez hale getirmiş. Beni nehre bırakmış; sepetten çıkamamışım. Sular beni sürüklemiş ve nehirden su taşıyan Akki'ye ulaştırmış. Akki beni evlat edinip büyüttü. Bana bahçıvanlığı öğretti. Bahçıvanlık yaparken İstar [İnanna] benden hoşlandı. Böylece ... yıl boyunca kral olarak saltanat sürdürdüm. Kara kafalı halka egemen olup onları yönettim'. Bu metinde annenin yüksek makamı (EN-rahibeleri çoğunlukla soylu ailelerden geliyordu) üzerinde durulurken baba tarafından 'dağlı' olduğu belirtiliyor. ... Kiş'te neler yaşandığı belli değil: Ur-Zababa'yı tahttan indirenin Sargon mu yoksa Lugalzagesi mi olduğu bilinmiyor. Sargon Kiş'te

giriştiği bir darbe denemesi sonuçsuz kalınca üssünü Akad'a çekmiş olabilir ama bundan sonra atılacak en akla yakın adım güneyde en büyük gücü elinde bulundurana saldırmaktı: Ülkesindeki huzur dolu doğaya fazlasıyla daldığından bir saldırıya hazır olmayan Lugalzagese'ye. Sargon Uruk'a saldırdı, kent surlarını yıktı, savaşı kazandı ve Lugalzagese'yi esir aldı. Sonra gösteriş olsun diye ve dramatik bir ortam yaratmak amacıyla 'tüm ülkelerin kralı'nı boyunduruğa vurup Nippur'daki Enlil kapısında sergiledi. Uruk zaferini Ur, Lagaş ve Umma isimli diğer Sümer kentlerine yapılan bir dizi saldırı izledi. ... 'Tanrı Enlil onunla boy ölçüşecek birinin kalmamasını sağladı ve ona Aşağı ve Yukarı Denizleri verdi ve Akad yurttaşları yönetime (buradaki makamlara) getirildiler'. Sargon'un kendi yazıtlarından başarılarının askeri gücüne dayandığı anlaşılıyor; otuz dört savaşa girdiğini, birçok kentin surlarını yıktığını ve 'her gün 5400 adamı beslediğini' ileri sürüyor. Mezopotamya'daki üstünlüğü ile yetinmeyerek doğudaki merkezlere saldırılar düzenliyor ve Fırat boyunca ve onun batısındaki Mari ve Ebla'ya başarılı baskınlar yapıyor" (Leick, 2019, s. 131-133).

Sargon'un hâkim olduğu ilk kent Sümer Ülkesi'nin en kuzeyindeki Kiş miydi, yoksa biraz daha kuzeyde konumlanan Agade miydi? Lugalzagese büyük olasılıkla fetihlerinin son halkası olarak Kiş ve Agade'ye de ulaşmış ve buralara kendine bağlı valiler (kukla krallar) atamıştı ama Sargon bu iki kenti kapsayan kuzey bölgelerinde siyasi ve askeri açılardan güç kazanarak Agade ile Kiş'in kralı olmayı başarmış ve daha sonra da yüzünü güneye dönmüştü. "Kara kafalı halk", Akkad-öncesinde Sümer kentlerinin yurttaşlarını tanımlamak için kullanılan terimdi. Sargon'un fetihleriyle Sümer Ülkesi kuzeydeki Akkad Ülkesi ile birleştiğine göre artık bu terimin Sümerce ve Akkadça konuşan daha geniş bir kitleyi içine almaya başladığı söylenebilir. "Kara kafalı halk", konuştukları dillerden ve etnik kökenlerinden bağımsız olarak Aşağı Mezopotamya uyruklarının tamamını içine alan bir ifadedir.

Bugün Agade sözcüğüyle bir "kent"i, Akkad sözcüğüyle onu da içine alan geniş bir "ülke"yi kastediyoruz (Foster, 2016, s. 31). Kuşkusuz Sargon'dan önce de güneyde Akkadça konuşan çokça topluluk vardı (bu gerçek, yazıcıların adlarında gösterir kendini) ama fetihlerden sonra Akkadça kuzeydeki gibi güneyde de hâkim dil haline geldi (bunda kuzeyden güneye gerçekleşen göçlerin de etkisi vardı) ve resmi metinler iki dilde birden üretildi. Bu süreçte güneyde daha dengeli bir nüfus yapısı oluşmuş olsa da, ana dilleri farklı iki grup arasında etnik bir çatışma yaşanmadı. Ama Sümerce sonraki birkaç yüzyıl varlığını yalnızca yazı dili olarak sürdürebilecekken, Akkadça Aşağı Mezopotamya'nın başlıca konuşma dili haline gelecekti.

Önce Agade ve Kiş kentlerine hâkim olan Sargon, MÖ 2330'larda bütün kentleri fethedip Aşağı Mezopotamya'nın ilk ülke-devletini (*bölgesel devleti*) kurunca, kralların savaşçı-fetihçi özellikleri daha çok vurgulanır oldu. 50 kadar kent-devletten oluşan siyasi yapı çökmüştü; bağımsızlıklarını yitiren kent seçkinleri krala bağlı valiler-memurlar olmayı kabullendiler; devletin hâkimiyet alanı yeni fetihlerle daha da genişledi. Sargon'un (MÖ 2334-2279) devletleşmeyi tamamlayan devrimi, içerik değil yöntem ile ilgiliydi. Sargon'a kadarki süreç içsel ve yavaş adımlarla ilerlemiş, toplumsal değişim kentlilerce içselleştirilmişti. Sargon devrindeki değişim, dışsal bir otoritenin cebrinin ve dayatmasının ürünü idi. Onlarca kent, tek bir büyük kralın hegemonyasını tanımak zorunda kalmıştı. Sargon, başarılarının anlatıldığı kayıtlarda 34 savaş kazandığını ve 50 ENSİ'ye boyun eğdirdiğini söylemektedir. Uruk ile başlayıp 1000 yıl devam eden "kent-devletler sistemi" doğal bir evrim sürecinin yansıması iken; Sargon müdahalesi, hem bu sürecin son evresiydi, hem de eski iktidar anlayışını yıkan bir patlama anydı (Forest, 2006, s. 17; Liverani, 2014, s. 133).

İktidarın Sümerlerden Akkادلara geçişi ve kent-devletlerin Sargon'un tek krallığı altında birleşmesi, Aşağı Mezopotamya kraliyet ideolojisini şekillendiren tapınağın ve yüksek tanrıların siyasal yaşamdaki belirleyiciliklerinin kalktığı anlamına gelmez. Tanrılar ve din, Mezopotamya'da siyasetin meşruiyet kaynağı olmaktan hiç çıkmamışlardır. Krallar (Yeryüzünün Efendisi) Enlil tarafından tayin edilirler ve Enlil'in kenti olan (onun tapınağının bulunduğu) Nippur'da taç giyerler. Enlil, kutsal yazılarda

bütün yaşayanların efendisi, canlıların çobanı olarak tanımlanır. Sümer'i askeri gücüyle fetheden Sargon da taç giymek için Nippur'a gitmiş ve yenilgiye uğrattığı Sümer krallarının en kudretlisi Lugalzagesi'yi yanında götürmüştü. Oğulları Rimuş ve Maniştusu da, Akkad Kralı olarak taç giymeden önce aynısını yaptılar; torunu Naram-Sin ise, fetihlerinden elde ettiği ganimetin bir kısmını Enlil Tapınağı'na (Nippur'a) hediye olarak gönderdi. Naram-Sin'in oğlu Şarkali-şarri ve belki onun halefleri de Nippur'da taç giydiler. *Sargon, kızı Enheduanna'yı Ur kentindeki (Ay Tanrısı) Nanna-Sin'in tapınağına yüksek-rahibe olarak atanmıştı* (Steinkeller, 2019, s. 114; Yoffee, 1995, s. 292). *Naram-Sin, aynı göreve halasından sonra kendi kızı Enmenanna'yı getirdi* (Foster, 2016, s. 5, 14, 42, 163-165).

Ur'da Akkadlı bir prensesin yüksek-rahibe olmasına paralel biçimde Agade kentindeki İstar (Inanna) Tapınağı'na da güneyden-Sümer'den yüksek-rahibe atanmıştır. Bu karşılıklık, iki etnik topluluğun birbiriyle kaynaşmasını sağladığı ve kaçınılmaz olarak farklılıkları bulunan iki dini inancı birbirine yaklaştırdığı için kıymetlidir (Liverani, 2014, s. 138). Öte yandan, kentin koruyucu tanrılarında İlaba'ya hizmet eden (ve olasılıkla diğer yüksek-rahibeler gibi "prenseler" olan) bir yüksek-rahibe, 400 hektar (4 km²) ekilebilir araziye elinde tutuyordu (Foster, 2016, s. 43). Bu bilgi, en soylu ailelerden gelen yüksek-rahibelerin kent ekonomisinde de söz sahibi olduklarını kanıtlamaktadır.

5.1. Akkad Kayıtlarına Göre Hükümdarların Göksel Krallığa Karşı Görevleri

Sargon dönemi kraliyet kayıtlarında yeni hükümdarın unvanlarının görünür biçimde arttığı saptanır: "Sargon, Akkad Kralı, Tanrı İstar'ın Nazırı, Evrenin Kralı, Tanrı An tarafından kutsanmış, Ülkenin Kralı, Enlil'in Valisi" ... Sargon'un Sümer kentlerini fethederek "Ülkenin Kralı" (bu kez güneydeki Sümer ve onun kuzeyindeki Akkad'ın; kendisinin birleştirdiği iki ülkenin kralı) oluşunu nakleden propaganda metninde, "Kim bu kaydı yok etme gafletine düşerse, Enlil ve Şamaş (Utu-Güneş) ... o kişinin soyunu (tohumlarını) kurutsun. Kim burada yazılanları unutur (görmezden gelir) ise Enlil de onu unutsun -adını aklından silsin-" cümleleri okunur (Studevent-Hickman, 2006a, s. 18).

Sargon'un oğlu ve Akkadların ikinci kralı Rimuş dönemine (MÖ 2279-2270) ait kayıta, kralın komşu Elam Krallığı üzerinde hâkimiyet kurduğu, bu zaferin Enlil'in armağanı olduğu nakledilir. Rimuş, yontuculara kendi heykelini yaptırmış ve zaferini mümkün kılan Enlil'e sunmuştur (Studevent-Hickman, 2006a, s. 20). Bu eylem herhalde onun Enlil'e sadakatini ve şükranlarını bildirme yöntemi idi. Rimuş'un ağabeyi ve üçüncü Akkad kralı Maniştusu'yu (MÖ 2270-2255) konu alan kayıtlarda, Eski Mısır krallarının kamusal alanın inşası için uzaklardan getirttikleri taş blokları hatırlatan bir pasaja rastlanır: "Maniştusu, Evrenin Kralı... O, Aşağı Deniz'in [Basra Körfezi'nin] ötesindeki dağlardan siyah taş blok kestirdi, onu kayıklara yükletip Akkad limanına getirtti. Kral, o taştan kendi heykelini yaptırdı ve şükran ifadesi olarak Enlil'e sundu onu" (Studevent-Hickman, 2006a, s. 19).

"Rimuş, Ur, Adab, Lagaş, Umma, Zabala ve Elam'daki ayaklanmaları bastırmak zorunda kalıyor. [İki kardeş kralın döneminden kalma] en önemli anıt yeşil taştan yapılmış 'Maniştusu dikilitaşı'dır. Burada ülkenin kuzeyinde elde edilen büyük araziler belirtilmektedir. Bu toprakların kullanım hakkına sahip olan ataeril bir grup krala gümüş karşılığında bu hakkı devrediyor. Bu satışa kral tarafından ne oranda zorlandıkları kesin değil. Girsu'da bulunan bir başka dikilitaş Rimuş döneminden olabilir. Burada da kralın muhtemelen Lagaş'tan elde ettiği tarıma elverişli arazileri maiyetindekilere dağıtmasından söz ediliyor... Girsu gibi güney kentlerinin yönetsel kayıtlarına göz atıldığında, Akad hanedanı mensuplarının yerel kurumların kaynaklarına kısmen el koyarak zenginleştiği görülüyor. Kuşkusuz böyle bir politika devletin ekonomik gücünü artırmaktaydı ama bir yandan da hoşnutsuzluk yaratmakta ve tepkiyle karşılanmaktaydı" (Leick, 2019, s. 137).

Sonraki Naram-Sin dönemi gibi *imparatorluk* havası vermese de, Rimuş-Maniştusu dönemi kayıtlarından fetihlerin en önemli çıktısının ele geçirilen toprakların ve zenginliklerin Akkad seçkinleri arasında paylaşılması olduğunu anlıyoruz. *İkta* ve *fief* benzeri hak dağıtımları ve toprak bölüşümleri, kent-devletler düzenini yıkıp

Mezopotamya'nın ilk bölgesel devletini kuran Akkad Krallığı ile başlamış ve sonraki krallıklar ve imparatorluklar tarafından da taklit edilmiş olmalıdır.

Naram-Sin'in gözdelerinden Yetib-Mer'in emrine verilmiş (Umma ve Lagaş eyaletlerindeki) ekilebilir arazilerin büyüklüğü 1000 hektar (10 km²) idi ve bu arazilerin hasatlarının kaydı kraliyet yazıları tarafından tutulmaktaydı. Yetib-Mer örneği, eskiden Sümer kent seçkinlerine bağlı olan en bereketli tarım arazilerinin bir kısmının Akkad Kralı adına iş gören yeni seçkinlere devredildiği anlamına gelir ki yerel ayaklanmaların patlak vermesi için bulunmaz nimettir bu tip gelişmeler. Rus tarihçi Igor M. Diakonoff, daha önce büyük aileler tarafından yönetilen tarım arazilerinin Akkad devrinde çekirdek aileler arasında bölündüğünü öne sürer. Bu, kralların fethettikleri arazileri ucuz fiyatlara satarak parçalamalarından kaynaklanıyordu (Foster, 2016, s. 43-45).

Gerçi Akkad seçkinleri Sümer ülkesinde ayrıcalıklar kazanırlarken (herhalde eski düzeni bütünüyle bozmanın olumsuz siyasal sonuçlar doğuracağını sezdikleri için) yerel hanedanları tamamıyla tasfiyeye girişmediler. Yine de Sümer'in fethi bereketli arazilerin büyükçe bir bölümünün fatihlerce paylaşılmasına yol açtı; ardı kesilmeyen ayaklanmalar ise, Sümer'de hegemonya kurma girişimlerinin çok kolay olmayacağını gösterdiler.

Evet, eskiden kent-devletler biçiminde örgütlenmiş bir ülkenin bölgesel-devlet haline gelmesi, eski düzene özlem duyan yerel seçkinlerin ayaklanmalarına neden oldu. Güçlü Sargon'un devri sona erer ermez başladı ayaklanmalar. Güneyde Ur, Lagaş ve Umma, kuzeyde Kazallu kentleri ayaklandılar. Sonrasında bu dört kenti başkaları izledi. Bu kentleri destekleyen dış güçlerin başında Güneybatı İran'daki Elam Krallığı geliyordu. Elam, kuzeyindeki Zahara ve doğusundaki Barahşi ile müttefikti. Rimuş, ayaklanmaların can-suyunu kesmek için Güneybatı İran ittifakına saldırdı (Liverani, 2014, s. 135). Rimuş'un yeğeni Naram-Sin'i anlatan kayıtlarda ise, onun bir yılda dokuz ayaklanmayı bastırıldığı, bu başarının İstar'ın (Inanna) inayetiyle gerçekleştiği aktarılır (Studevent-Hickman 2006a, s. 20).

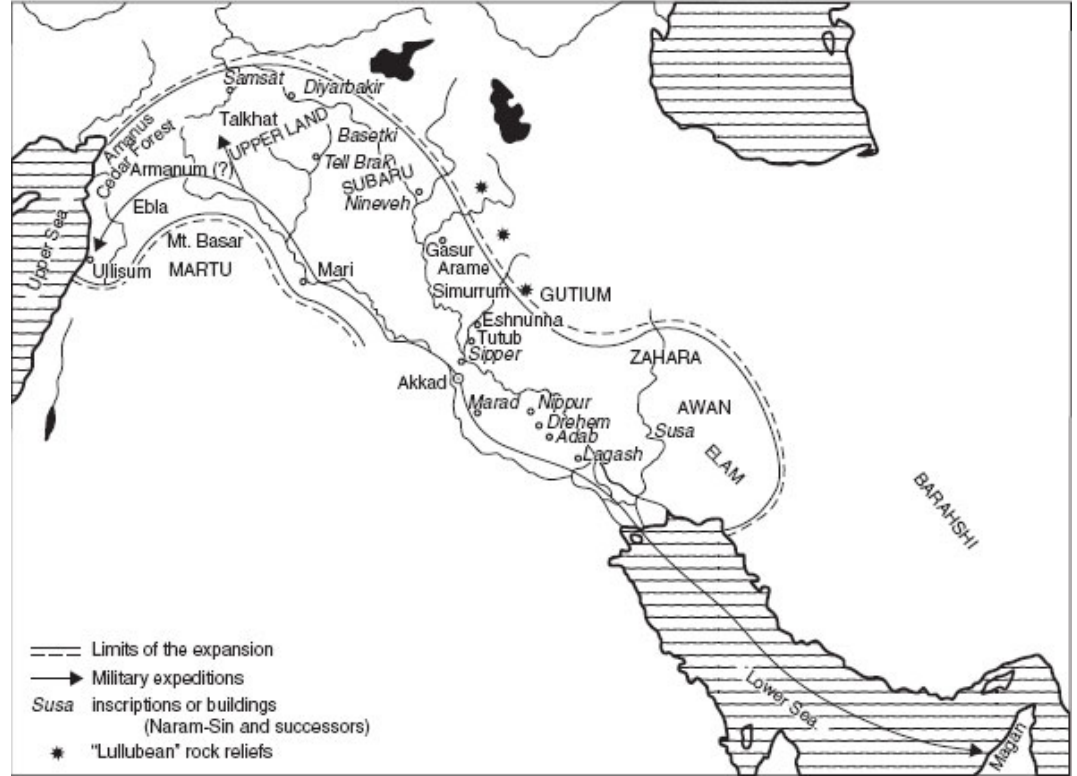
Sargon'dan sonraki en büyük Akkad kralı, iki oğlundan biri değil, torunu Naram-Sin (MÖ 2254-2218) idi. Rimuş ve Maniştusu, ayaklanmaları bastırarak imparatorluk birliğini sağlayabilmişlerdi. Naram-Sin ise, ayaklanmalarla boğuşurken imparatorluğu kuzey ve kuzeybatı yönünde genişletmeyi başardı. Döneme ait kayıtlarda, Naram-Sin'in Elam üzerinde de üstünlük kurduğu aktarılır. Hatta Elam'ın en önemli kenti Susa'ya Akkad'a bağlı bir yüksek memur atanmıştı. Bu esnada Elam'ın bütünü de Akkad kültürel etkisine girmiş olmalıdır. Kuzeyde ise, Naram-Sin'in Güneydoğu Anadolu sınırlarına ve Doğu Akdeniz kıyılarına kadar ulaştığı anlaşılıyor. Naram-Sin, Megan (Umman) üzerine de askeri sefer düzenlemiş, Arap Yarımadası'nın güneydoğu ucunu fethedememiş olsa da kıymetli ganimetlerle dönmüştü oradan (Liverani, 2014, s. 135).

Akkad İmparatorluğu Aşağı Mezopotamya kent-devletlerini tek bir kralın otoritesi altında birleştirmiş olabilir, ama bu hal kent yöneticisinin ve uyrukların zihinlerindeki (kenti yönetsel bir birim olarak görmeye devam eden) siyasal kavrayışın ve alışılmış örgütlenme pratiklerinin aynı anda sökülüp atıldıkları anlamına gelmez. Akkad kralları bazı kentlere merkezden vali (*ENSİ*) atamış olsalar da, kentlerin bir kısmı yerel *ENSİ*ler eliyle yönetildi. Bu, yerel hanedanların yok olmadığı, *ENSİ*lerin bugün anladığımız biçimiyle birer *valiye* dönüşmedikleri, Akkad'ın onayına ve desteğine muhtaç olsalar da varlıklarını yerel hükümdarlar olarak sürdürebildikleri anlamına geliyordu (Liverani, 2014, s. 138).

5.2. Mezopotamya'da İlk Kez Bir Kralın Tanrılaştırılması

Naram-Sin'in taht döneminin son çeyreğinde kralın unvanları ve resmi ikonografide (tasvirlerde) belirgin bir değişim yaşandı. Kral, dedesi Sargon için kullanılan "güçlü kral" tamlamasını yeterli bulmayıp "Ülkenin Tanrısı" ya da "Akkad Tanrısı" gibi iddialı unvanlar kullandı. Bu hal, Akkad'ın güneyindeki kentlerde yaşayan Sümerlerin Naram-Sin'i kararlarını tanrılara danışmadan alan "kibirli ve dinsiz bir kral" olarak tanımlamalarına yol açtı. Sargon'a hiç kondurulmamış olan negatif sıfat onun torununa yakıştırılmaktaydı (Liverani, 2014, s. 137).

Adı *Ay Tanrısı Sin'in sevdiği* anlamına gelen Naram-Sin, Mısır firavunları gibi bir *tanrı-kral* olarak sundu kendini. Naram-Sin'in de bakırdan devasa bir heykeli vardı. Kayıtlar, tanrılaştırılmış kralın tahtta uzun süre kalmasının ve isyanlardan etkilenmemesinin sırrını tanrıların desteğiyle açıklar ve krallıkta istikrar için ülkenin bütün parçalarının merkeze bağlı hareket etmesinin zaruri olduğunu bildirir. Böylece *ülkenin bütünlüğü* meselesinin Eski Mısır gibi Eski Mezopotamya'da da siyasetin merkezi konularından biri olduğunu anlarız.

Şekil 2. Naram-Sin (MÖ 2254-2218) döneminde Akkad İmparatorluğu'nun en geniş sınırları (Liverani, 2014, s. 136, Figure 8.2)

Naram-Sin'i tasvir eden bir heykele ait yazıda, kralın tanrılaştırılmasını münasip bulanların panteonun en büyük tanrıları olduğu belirtilir. Buna göre, "Dört tarafın kralı" Naram-Sin, yerel ayaklanmaları Tanrıça İştâr'ın (Inanna'nın) inayetiyle bastırıp 1 yılda 9 savaş kazanmış ve yenik kralları esir etmişti. Onun Agade'yi dünyanın merkezi haline getirdiğini gören *Agadeliler*, *Eanna-Uruk'taki İştâr'a*, *Nippur'daki Enlil'e*, *Tuttul'daki Dagan'a*, *Kiş'teki Ninhursag'a*, *Eridu'daki Enki'ye*, *Ur'daki Sin'e (Nanna) ve Kuta'daki Nergal'e* Naram-Sin'in Akkad tanrısı olmasına onay vermeleri için yalvardılar, kentnin ortasında onun için tapınak inşa ettiler (Liverani, 2014, s. 144; Leick, 2019, s. 138).

"Başka metinlerde Naram-Sin'e 'Akad Tanrısı' adı veriliyor. Kral resmen daha yüksek kategorideki bir varlığa -bir tanrıya- dönüşüyor ve ülkenin tanrıları ile kendi uyruğundaki 'kara kafalı insanlar' arasında temel iletişim aracı oluyor. Kralın heykelleri yalnızca tanrılara ait olanlara özgü bir ilgi çekiyor, Uruk ve Eridu'nun aksine eski ve kutsal bir yer olma iddiası bulunmayan Akad tanrısallık bir kralın meskeni olarak kutsallaşiyor. Bu tanrısallaşma Roma imparatorlarınıninkine çok benziyor ve politik sistemdeki değişimleri ve geniş kapsamlı idari ve iktisadi reformları haklı kılmaya yönelik propaganda olarak algılanması gerekiyor. Saraya yakın olan yazıcılar kralın adını yazarken tanrısallık sembolü [DİNGİR] kullanmaya özen gösteriyorlar ama bu yaygın bir uygulama değil" (Leick, 2019, s. 139).

MÖ 2450'de Lagaş-Girsu Kralı Eanatum içilen dikilen zafer anıtı (*Akbabalar Steli*) ile 200 yıl sonraya ait Naram-Sin'in zafer anıtı karşılaştırıldığında, ilkinde gücün-iktidarın

tanrılardan geldiği vurgulanırken, ikincisinde mesajın merkezinde tanrıların değil kralın yer aldığı görülür. Naram-Sin'i eski *ENS*İlerden ve "ideal-model kral" olarak selamlanan savaşçı-fatih dedesi Sargon'dan farklı kılan da buydu. Kendisi de Sargon kadar, hatta daha fazla savaşçıydı ve fatihti ama özellikle güneydeki uyruklarının onun kibirli ve dinsiz olduğunu düşünmeleri, Naram-Sin'in bazı Sümerce metinlerde olumsuz bir figür olarak tanımlanmasına yol açtı. Örneğin "Akkad'ın Laneti" adıyla bilinen ve Naram-Sin'in Mezopotamya'ya hükmettiği dönemden 150-200 yıl sonra yazıldığı düşünülen bir metin-şiir, Akkad'ın Sargon'la yükseldiğini ve Naram-Sin'le çöküşe geçtiğini iddia eder ki bu doğru değildir. Naram-Sin'in çöküşe neden olan günahı ise, kralın kutsal kent Nippur'a girip Ekur'u (Mezopotamya baş-tanrısı Enlil'in tapınağını) yıktırmasıdır (Liverani, 2014, s. 145-151).

"Naram-Sin rüyasında Akad'ın yok olacağını, 'servetinin yağmalanacağını, tüm tapınaklarının ve ambarlarının yıkılacağını' görür. Bu korkunç kader kralı felce uğratar. ... Ekur'dan olumlu bir işaret almaya çalışır ama işaretler hala olumsuzdur ve durum bir açmazda girmiştir. ... Bunun üzerine Naram-Sin hiç beklenmedik bir adım atar. Enlil'i ilahi iradesini geri alacağı bir açıklama yapmaya zorlayacaktır. Ordusunu toplar ve Enlil'in tapınağı Ekur'a doğru hareket ederek onu kocaman bir gemi gibi yerle bir etmeye niyetlenir. Naram-Sin 'kürekleri ile tapınağın altını kazar, baltaları ile de temelini kırar; sonunda tapınak ölü bir asker gibi yere yıkılır'. Sonra da buradaki ambarları yağmalar. ... 'Enlil sevgili tapınağı Ekur'un yıkılmasına karşılık neyi yıkıma uğratmalıdır?' İntikamını 'hiçbir çekincesi olmayan', insani güdülere, köpek zekâsına ve maymun görünümüne sahip 'Guti' adlı barbarlar [Zağroslu göçebe ve akıncı kavimler] aracılığıyla almaya karar verir. ... Büyük bir kıtlık yaşanır; ölümler gömülemez ve 'büyük tapınaklar sazdan yapılmış ufak mabetlere dönüşür'; sadece feryatlar ve yakılan ağıtlar duyulur. Enlil de yas tutmaktadır. Kutsal yatak odasına çekilir ve oruç tutmaya başlar. Diğer tanrılar Enlil'in bu halini görünce endişeye kapılırlar. Onu 'rahatlatmak' için Akad'ı lanetlerler: *Senin kentini yıkan ettiğini bulsun*. Ardından da uzun uzun ölüm, sefalet, sosyal yıkım ve yok olma içeren beddualarda bulunurlar. Kutsal lanet sonunda gerçekleşir ve şiir 'Akad yok edildi; yaşasın İnanna' sözleriyle son bulur. ... 'Agade'nin Laneti' tanrılarla mutlak hükümdarlar arasında doğru ilişkiler olmasını öngören ideolojik bir kaygıyı dile getiriyor. ... Şiirde, ... kendini beğenmiş bir saray yönetiminin oluşturduğu tehdit üzerinde durulmakta, aşırıya kaçan siyasal güç eleştirilmektedir" (Leick, 2019, s. 145-146).

Gerçekte elimizde Naram-Sin'in Ekur'u yağmaladığına dair hiçbir kanıt yok. Kralın arzusu olasılıkla yenilemek için Ekur duvarlarına müdahale etmekten ibaretti. 150 yıl kadar sonra Neo-Sümer (III. Ur) bölgesel devletinin kralı Ur-Namma benzer bir icraatta bulunduğu hiç de dinsizlikle suçlanmamıştı. Ağdın tarihi olayları birbirine karıştırarak sunduğunu da belirtelim. Akkad, Zağroslu Gutilerin akınlarıyla yıkılmıştı ama bu olay Naram-Sin devrinden onlarca yıl sonra gerçekleşmişti. Akkad, Naram-Sin'in yönetiminde en görkemli dönemini yaşıyordu (Liverani, 2014, s. 152).

Kralların-prenslerin "kutsal" görülmeleri ya da göksel ile yersel (kutsal ile dünyevi) arasındaki bağı kuran araçlar olarak değerlendirilmeleri erken uygarlıklarda karşımıza sık çıkan bir temadır. Ama bu hal erken uygarlıklara hükmeden her kralın *tanrılaştırılması* sonucunu doğurmamıştı. Mezopotamya'da da Naram-Sin'e kadar böylesi bir örnek yoktu. Onu tanrı-kral olarak gösteren metinler, diğer Sümer kentlerini ve onların tanrılarını tek tek saydıktan sonra, çıkış yeri Agade kenti olan Sargon hanedanının bu uzun ömürlü ve güçlü kralının Agade'de bir tapınağının olmasının doğal kabul edilmesini istemektedir. Yine de Naram-Sin için *DİNGİR Agade* (Agade Tanrısı) tamlamasının *LUGAL Agade*'ye (Agade Kralı) kıyasla nadir (taht döneminin yalnızca ¼'lük bölümünde) kullanıldığına dikkat çekmek gerek. Ayrıca oğlu ve halefi Şarkali-şarri (MÖ 2217-2193), babasının yönelimini sürdürmemiş, adının yanına *DİNGİR* terimini koydurmamıştır (Michalowski, 2008, s. 34-35).

Naram-Sin'e dair algnın Akkad ve Sümer ülkelerinde pek farklı olduğuna kuşku yok. İlkinde o ülkesini ve başkentini dünyanın merkezi haline getirmiş, en büyük tanrıların da onayıyla tanrı düzeyine çıkarılmış bir figür. İkincisinde ise, tanrılara ve

tapınaklara saygısı olmayan, inançsız, kibirli, yağmacı ve büyük olasılıkla (babası ve amcasının da yaptığı gibi) Sümer kentlerinin kaynaklarını kendine yakın Akkadlı soylulara aktarmış bir yabancı kral. Buradan hareketle, “kara kafalı halk” dendiğinde Sümer ve Akkad etnileri arasında ayrımcılık yapılmadığına dair yorumlar sorgulanmalı mı? Merkez Akkad olunca Sümer kentlerinin eski özerk yapılarının yara aldığı ve bu halin yerel seçkinler tarafından olumsuz görüldüğüne kuşku yok. Ardı arkası kesilmeyen isyanlar da bu gerçeğin kanıtını oluşturuyorlar. Ama Sargon için dönemin bütün metinleri olumlu ifadeler kullanırken Naram-Sin’in olumsuz bir imaja sahip olması, sorunun birlik fikrinden çok Akkadlı (kuzeyli) din kavrayışının güneyli Sümer kavrayışıyla henüz tam bir uyum içinde olmamasından kaynaklandığı hissini veriyor. Zira Akkad’dan sonra güneyin bütününe hâkim olan merkezîyetçi III. Ur Devleti kentlerin yerel özerkliklerini Akkad’a kıyasla çok daha fazla kısıtlamış ve pek çok kenti birleştiren bölgesel krallık fikrini Sümerlerin zihnine kazımış, hatta Naram-Sin’i Sümerlerin gözünde saygın hale getirmeyen tanrılaşma yönelimini bu kez Sümer krallarına uyarlamıştı.

5.3. Devletin Ülkede Birliği Sağlama ve Refahı Orantılı Biçimde Dağıtma Ödevi

Aşağı Mezopotamya’nın ilk bölgesel-devletinin doruk noktası Naram-Sin Dönemi olduğu için bu kral hakkında ölümünden sonra da çokça metin üretildi. Bunlar genelde yok olmuş eski metinlerin kopyalarıydı. Bu nedenle, Naram-Sin sonrası kayıtların da, kralın yaşadığı dönemin zihniyetinden çok uzak olmadıkları varsayılabilir. Bu kayıtlarda hangi temaların öne çıktığını saptamakla başlayalım. 1- *İsyan*: Kral Naram-Sin’in Akkad devletinin bütünlüğüne karşı ayaklanmaları, özellikle de hemen bütün eyaletlerin birlikte çıkardıkları yıpratıcı bir ayaklanmayı başarıyla bastırması, “insan-üstü bir başarı” olarak algılanmış ve Kral’ın *tanrı* statüsüne çıkarılmasında etkili olmuştur. Demek Eski Mısır seçkinleri açısından en büyük endişe nedeni olan ayaklanma, Eski Mezopotamya’nın ilk bölgesel-devleti için de en büyük tehditti. 2- *Tanrıların ve halkın rızası için Sümer ve Akkad’a refah getirmek - Dicle-Fırat ile onlardan çıkan kanalları korumak suretiyle ülkede bolluğun ve bereketin garantörü olmak*: Eski Mısır’ın *Maat* anlayışına yakın bir tema, Kral Naram-Sin’in meşruiyeti tanrılara dayandırması ama aynı zamanda ülkeye refah getirerek bütün uyrukların onayını almak istemesiydi. Eski kayıtlarda, ondan “Dicle, Fırat ve İrnina Kanalı’ndan tarlalara akan suyun koruyucusu” olarak söz edilir (Morgan, 2006, s. 31-32). İrnina’nın zafer tanrıçası olması, kraliyet ideolojisinin ana temalarını izleyebilmek için bize büyük fırsat sunuyor. *Gücünü kutsaldan alan, kendisi de tanrılaştırılmış bir muzaffer kral*. İrnina’nın adının bir kanala verilmiş olması ise zafer ve bereket (refah) kavramlarının zihinlerde iç-içe geçtiğini ve tanrısal kralın da halkına su-bereket-refah getirirken ülkeyi bütünlük içinde bir arada tutacak askeri-siyasi kudrete sahip bir figür olduğunu bildiriyor. O halde, Urukagina yasalarını öven yazıcının aksine, Naram-Sin’in resmi yazıcıları Akkad + Sümer için fetih ve refahı birbirlerini destekleyen unsurlar olarak değerlendirmişlerdir.

Kutsalla güçlü bir bağ kuran Akkad devletinin resmi kayıtlarının çoğu, vergi toplamak, personele maaş ödemek ve toplanan artı-ürünün ussal dağıtımını sağlamakla ilgilidir. Akkad devletinden bugüne kalmış 5000 kadar kayıttan Girsu kentine ait olan 1800’ünün konuları, çalışanlara yiyecek tahsisi, personel yönetimi, devlete aktarılmış sürülerin ve hayvansal gıdanın yönetimi, zanaat etkinliklerinin düzenlenmesi gibi ekonomik konulardır (Lafont, 2006, s. 68).

Akkad kayıtlarıyla eski Mısır metinleri karşılaştırıldığında, iki uygarlık arasındaki benzerlik hemen saptanır. İkisinde de, siyasetin kaynağı kutsal-tanrısaldir; bunun nedeni, kutsal ile siyasalın aynı amaca, yani Yaşamın en iyi koşullarda sürdürülmesine, toprağın bereketine (ırmakların ve kanalların arazileri düzenli biçimde sulamasına), özetle toplumun refahına odaklanmış olmalarıdır. Kutsalın da siyasalın da önemsedığı, Dicle-Fırat’ın debisi ve yeniden-dağıtım ekonomisinin işleyişidir. Tapınak ve Saray, mutlak anlamda eşitlikçi olmasalar da elde edilen refah görece *adil* dağıtılmadıkça meşruiyetlerini yitireceklerinin farkındadırlar. Adalet, Mısır’da olduğu gibi, Eski Mezopotamya toplumu

için de toprağın sulanması, hasadın iyi geçmesi ve devlet aracılığıyla biriktirilen refahın toplumsal sınıflara “orantılı biçimde” dağıtılmasından ibarettir.

Siyaset ve ekonomi nasıl kopmaz bir bütün oluşturuyorlarsa, aynı bağlantı din ve ekonomi için de geçerlidir. Akkad tapınakları, binyıllar sonra Avrupa feodalizminde olduğu gibi, *malikâne*ler şeklinde örgütlenmişlerdir. Tapınağa hizmet eden meslek erbabı pek çoktur. Bunların arasında, kâhyalar, çobanlar, inşaat kalfaları, dokumacılar, çiftçiler, kayıkçılar ve işçiler vardır. Bunlara ek olarak, ihtiyaç sahipleri, yetimler, engelliler ve terk edilmiş aciz insanlar, sığınak olarak gördükleri tapınağın ayak işlerine koşarak kendilerine nafaka bulmaya çalışırlar. Akkadlıların tapınak üzerindeki siyasal güçleri Sümerlerden fazla olduğu için tapınak ekonomisi bu devirde daha da fazla sarayın gözetimi altında sürdürülmüştür. Siyasal ile kutsal arasındaki sınırlar belirsizse, ya tanrılar ve krallar aynı niteliklerle tanımlanırlar ya da tanrılara bağlılık bildiren krallar dini kurumları yücelterek onların rızasını kazanmayı amaç edinirler (Foster, 2016, s. 42).

6. Akkad Yıkılırken Mezopotamya’da Kutsal ve Siyasal (MÖ 2150-2112)

Güney Mezopotamya’da Akkad Krallığı MÖ 22. yüzyılın ikinci yarısında Gutilerin işgaliyle yıkıldı; yerine başka bir merkezî devlet kurulana kadar Gutilerle güneydeki yerel kralların Akkad ve Sümer ülkelerini paylaştıkları bir geçiş dönemi yaşandı.

“[Şarkali-şarri’nin (MÖ 2217-2193) ölümünden sonra] güneydeki kent-devletlerinin çoğu Akad’ın denetiminden çıkıp kendi bağımsızlıklarını elde ediyor. Sargon’un son birkaç ardılı eski başkent çevresindeki ufak bir devlet kalıntısını yönetiyorlar. Merkezi hükümet çökünce devlet parçalanıyor. ... Gutilerin zamanla en azından kuzeydeki düzlüklerde tüm siyasal gücü ele geçirdiği söyleniyor. Bununla beraber güneydeki kentler zenginleşmeyi sürdürüyor. Özellikle de Akad krallarının kent-devletlerinden zorla elde ettiği arazilerin dağıtımından yararlanan Lagaş palazlanıyor” (Leick, 2019, s. 139-140).

Akkad’dan geri kalan Mezopotamya kentlerinin sakinleri, Gutileri ötekileştirirken de dini argümanları kullanmışlardır. *Kara kafalı halk*, Zağroslu Gutileri *barbarlar*, *dağların ejderhaları*, *toprağı yağmalayan çekirgeler* olarak tanımlarken onların “tanrılardan korkuları olmayan, dini ritüellerden habersiz cahiller” olduklarını nakletmişlerdir. Gerçekte, tarihin pek çok anında olduğu gibi, bu *barbarlar* da uygarlık dinleriyle hemen bağlantı kurmaya çalışmışlardı. Örneğin kendini *Gutilerin ve Dört Yanın Kralı* şeklinde tanımlayan Erridu-wizir (ya da Erridu-pizir), Nippur’daki Ekur Tapınağı’na çok sayıda heykel ve yazılı kayıtlar göndermişti. Yine de Gutilerin güneyde reel bir etkinlik kuramadıkları açıktır, güney kentlerine ENSİ atamayı istemiş ama başaramamışlardı (Liverani, 2014, s. 153).

6.1. Lagaş Kralı Tanrısal Gudea’nın (MÖ 2144-2124) Dini ve Ekonomik İcraatları

Evet, Gutiler kuzeyde belirgin bir hâkimiyet kurarlarken güney (eskiden olduğu gibi) içinden yerel ENSİ hanedanları çıkarmıştı. Uruk’ta IV. *Hanedan* yönetime gelmişken *geçiş döneminin* en güçlü yerel krallığı Lagaş idi. II. *Lagaş Hanedanı’nın* kurucusu, adı “Bau/Baba’nın hizmetkârı” anlamına gelen Ur-Baba ya da Ur-Bau (MÖ 2157-2144) idi. Tanrıça Baba, Lagaş’ın baş-tanrısı Ningirsu’nun eşidir. Gudea ise, Ur-Baba’nın damadıdır ve kayınpederinin ölümünden sonra Lagaş Kralı olmuştur (MÖ 2144-2124). Savaşta kaçınan ve doğuda (Güneybatı İran’da) Elam ile Anşan dışında hiçbir krallıkla çatışma yaşamayan Gudea, siyasal kriz ikliminde Sümer’in en güçlü ve toparlayıcı krallarından biri oldu. Anıtsal mimari inşaatlarına ve bürokrasinin örgütlenmesine öncelik vererek tarihe saygın bir figür olarak geçen Gudea (Liverani, 2014, s. 155), ölümünden hemen sonra da “tanrı” statüsüne yükseltilecek onurlandırıldı. Gudea’dan günümüze ulaşan mükemmel durumda (diyorit taşından) iki heykel, hasar görmüş başka heykeller ve iki silindir-kayıt çok değerlidir (Jacobsen, 1992, s. 386-387).

Gudea’nın krallığı esnasında yazılan metinler, Akkad ve Sümer (III. Ur) devletleri arasındaki geçiş döneminde hüküm süren yerel bir kralın zamanında (günümüzden 4000 yıl önce) ne tip bir siyaset anlayışının hâkim olduğunu gösterir. Kayıtlarda, Gudea’ya dair üzerinde en çok durulan husus, onun büyük tanrılar için tapınaklar yaptırmaktaki

özenidir: “Lagaş’ın tanrısını seven dürüst *ENSİ*’si Gudea, Ningirsu için *E-NİNNU*’yu [Ellinin Evi-Tapınağı] inşa ettirdi”. Gudea’nın Adalet ve Refah Tanrıçası Nanşe ile Ağaç Tanrısı Ningişzida için de tapınak yaptırdığı biliniyor (Averbeck, 2006, s. 46-47). *E-NİNNU*’ya adını veren 50, tanrısal güçler ya da uygarlık sanatları, yani *ME*’lerdir. Lagaş kentinin asıl kralının Ningirsu olduğu varsayıldığına göre, kent-devletlerin varlıklarını borçlu oldukları tanrısal güçler ile Lagaş’ın koruyucu tanrısı Ningirsu arasında bağ kurulması çok anlaşılırdır.

Gudea A Silindirindeki bir pasaj, *NAM.TAR* ve *ME* terimlerini birlikte yansıttığı için daha da kıymetlidir. Peki, ne var o pasajda? “Gökte ve Yerde yazgının kararlaştırıldığı (*NAM.TAR*) bir günde, Lagaş büyük bir heybetle (onu yetkin bir kent-devlet haline getiren kurumları, yani *ME*’ler sayesinde) başını göğe kaldırdı”). Pasaj, Gudea’nın *Erken Hanedanlar Dönemi*’ndeki refahı Lagaş’a geri getirdiğini (Averbeck, 2003, s. 769) hatırlatıp bu doğru yönetim kesintisiz sürdürülürse Sümer ülkesinin bütününe çok arzuladığı huzura-barışa kavuşabileceğini olasılığına dikkat çekiyor gibidir.

Gudea ile ilgili daha ayrıntılı bir kayıt, bu kralın (aynen Mısır kralları gibi) ülkeye egzotik malların girişini özendirdiğini aktarır: “Dağlardan büyük taş bloklar getirtti, onlardan dikilitaşlar yaptırdı ve Ningirsu onuruna *Ellinin Tapınağı*’nın bahçesine diktirdi. O, uzaklardan getirttiği alabaster/kaymaktaşı bloklardan büyük aslan heykelleri yaptırdı ve Ningirsu onuruna tapınağın kapısına koydurdu onları. Abullat madenlerinden bakır getirtti. ... Meluhha’dan [büyük olasılıkla İndus Vadisi, yani Pakistan’dan] abanoz [siyah ahşap] getirtti, Ningirsu için oydu onları. ... Altın cevheri getirtti ve Ningirsu için ok kılıfı yaptırdı onlardan. ... [Petrolün bol olduğu bölgelerden] çokça bitüm/asfalt getirtti ve *E-NİNNU*’nun istinat duvarını sıvattırdı onlarla. ... Magan diyarından [Umman’dan] diyorit taşı getirtti ve kendi heykelini yaptırdı bu taştan. ... Gudea: ‘*Nanşe ve Ningirsu’nun yasalarına uymaya özen gösterdim. Bu yasalara göre, yetim varsılın, dul güçlüünün insafına bırakılmayacaktır; bir evde erkek varis yok ise, baba öldüğünde kızı onun varisi olabilecektir*’”. Önceki kayıttaki gibi, ikincisinde de Gudea’nın unvanı *kral* değil *ENSİ*’dir (vali-yönetici). Kaydın mantığına göre, asıl Lagaş kralı Tanrı Ningirsu iken, Gudea onun valisi olabilirdi ancak. Ama Mısır geleneğindeki gibi, Aşağı Mezopotamya’nın en önemli kentlerinden birine hükmeden bu validen de “çoban” olarak söz edilir (Averbeck, 2006, s. 48-49).

Kentlerin koruyucu tanrıları ile insan kralları arasındaki güçlü bağlantıyı görebildiğimiz yerlerden biri de Gudea dönemi kraliyet kayıtlarıdır. Lagaş ve Girsu’nun başta gelen koruyucu tanrısı Ningirsu iken koruyucu tanrıçalar Nanşe ve Gatumdug idi. Gudea, kendisinden 250 yıl önceki Lagaş Kralı Enmetena gibi *Gatumdug’un oğlu* unvanını kullanmakla kalmadı, kült merkezleri Uruk, Ur ve Lagaş olan (yaban sığırları tanrıçası) Ninsun’un da oğlu olduğunu iddia etti. Onun Tanrıça Nanşe’yi de annesi olarak zikretmesi, Lagaş Kralı sıfatıyla üç tanrıçayı birden temsil ettiği ve tanrısal bir kral olduğu anlamına geliyordu. Efsanevi Uruk kralı Bilgamuş (ya da Gilgamuş), adının yanına kendisi gibi *DİNGİR* (tanrı) işareti konan Uruk Kralı Lugalbanda ile Tanrıça Ninsun’un oğulları olduğuna göre, Gudea da hem tanrısal kralların hem de adları Lagaş’la bütünleşmiş tanrıçaların soyunu sürdürmekteydi (Selz, 2008, s. 24).

6.2. Heykel ve Silindir Kayıtlarına Göre Gudea’nın Tanrısal Güçlerle Donatılması

Gudea, kendi suretini yansıtan heykeller ve silindir-kayıtlar aracılığıyla Yakın-Doğu tarihine çokça yenilik getirmiş bir figürdür. 1- O, kült ritüellerini yazıya geçirerek muhafaza eden ilk Sümer kralıdır. 2- Aşağı Mezopotamya krallarına ait ilk sağlam ve gösterişli heykeller Gudea’ya aittirler. 3- Heykeller, yazılı kayıtlarla desteklendikleri için kıymetli tarihi vesikalardır. Ur-Bau’nun (Ur-Baba) adını taşıyan bir heykel daha vardır ama bu diyorit heykelin ve ona eşlik eden kayıtların Gudea’nın talebiyle hazırlanmış olması çok olasıdır. O halde heykelle bütünleşen yazılı ibareler Gudea devrinde ortaya çıkmış olmalıdır. 4- Sümer ve Akkad siyasal-dini-ideolojik kavrayışını şekillendiren mitolojik terim *ME* (göksel krallıktan gelen ve yersel krallıklara yol gösteren kurumsal güçler) ilk kez bir kraliyet kaydında yer bularak bir siyaset felsefesi kaynağına dönüştürülmüştür. 5- Gudea, mütevazı *ENSİ* unvanı taşımakla birlikte, efsanevi Uruk

kralları Lugalbanda ve Gilgameş gibi tanrılar dünyasına ait olduğunu göstererek Lagaş-Girsu'daki hâkimiyetini meşru temeller üzerine inşa etmek ve mutlak kılmak istemiştir. 6- Gudea devri kayıtlarıyla Sümer ilahilerinin sayısı hiç olmadığı kadar artmıştır. 7- Gudea, Akkad Kralı Naram-Sin'den 100 yıl sonra *DİNGİR* (tanrı) olarak tanımlanan ilk Mezopotamya kralıdır (Emelianov, 2016, s. 64).

Gudea kayıtları, kralın insan atalarına dair hiçbir bilgi paylaşmaz, hatta onun daha önce hizmet ettiği Ur-Bau'nun damadı olduğu bile ifade edilmez. Bunun yerine kralın doğrudan tanrıçalar-tanrılar eliyle yaratıldığına inanmaya çağırılır okurlar. Gudea, Tanrıça Gatumdug'a şöyle seslenir: "Sahip olmadığım anne, sen benim annemsin! Sahip olmadığım baba, sen benim babamsın! Beni bir tohum olarak aldın ve tapınağında doğurdun/yarattın". Gudea, Ur-Bau'nun damadı değil erkek kardeşi olarak tanıtılır; ama bu esnada Ur-Bau'nun da metal-işçiliği tanrısı Ninagal'in oğlu olduğu vurgulanır. Demek iki kral da tanrı atalara sahip tanrısal figürlerdir, bu hal ikisinin krallıklarının da meşruiyetini tartışılmaz kılmaktadır. B Silindirinde Gudea için kullanılan ifade şudur: ENSİ, kentinin tanrısı, Tanrı Ningişzida ile Tanrıça Gatumdug'un oğlu. Böylece o 2/3 tanrı olan Gilgameş'in aksine anne-baba üzerinden mutlak bir tanrıdır. Öte yandan, kayıtlarda Nanşe'den Gudea'nın kız-kardeşi olarak söz edilir ki bu ilişki Nanşe'nin babası (ME'lerin efendisi) Enki ile bağ kurmaya yarar. Herhalde Gudea kayıtlarında sözü edilen ME'ler bu sayede ulaşmıştı tanrı-krala. ME sözcüğü Akkadça *su*, Sümerce *tanrısal güç-kurum* anlamına geliyordu. Bu ikisi birlikte düşünüldüğünde ME'lerin Enki'nin "tatlı su tapınağı/evi" Apsû/Abzû'dan su gibi akarak geldiği düşünülebilir (Emelianov, 2016, s. 65). Bu teslimat da belki kralın kız-kardeşi Nanşe ve Nanşe'nin de erkek kardeşi sayılan Ningirsu aracılığıyla gerçekleşmişti.

"Tanrıça, kutsal kalbiyle seçtiği çobanı, Lagaş ENSİ'si Gudea'yı, tanrısal ME'lerle donattı" cümlesiyle başlayan Nanşe İlahisi, Apsû'da bulunan tanrısal güçlerin Lagaş tapınak kompleksi Sirara'ya bağışlandığını-devredildiğini-bahşedildiğini aktarmaktadır (Emelianov, 2016, s. 68). Bu pasajdan da anlıyoruz ki kralların uygarlık (kent-devlet) kurabilmelerini mümkün kılan (kaynağı göksel krallık olan) ME'lerin yersel krallıklara aktarılması ancak tanrısal onayla mümkündür. Burada Gudea'nın tanrı olarak tasvir edilmesinin bir nedeni de onun tanrısal bir gücü kullanıyor olmasıdır. Aslında bu tip pasajlarla açıklanmak istenen, kent-devletlerin ancak tanrısal-ebedi *ideadan* pay alınarak kurulabilecekleridir.

Gudea Lagaş Valisi iken, Sümer kentleri, istilacı Gutilerin Aşağı Mezopotamya'ya hâkim olma çabalarına ısrarla direniyorlardı. Bu kentlerin en prestijlisi Uruk idi. Uruk Kralı Utu-hegal (MÖ 2119-2112), Sümer kentlerini tek devlet altında birleştirebilecek güçlü figürlerden biriydi. Onun devrine kadar yenilemez kabul edilen ve kuzey düzlüklerine 1 yüzyıl kadar hâkim olan Gutiler, Utu-hegal'in ordusu karşısında bozguna uğradılar, Gutilerin kralı Tirigan Dubrum kentine kaçtı ve orada öldürüldü. Uruk böylece Akkad'ın çözülmeye başlamasından 1 yüzyıl kadar sonra güney kentleri üzerinde hegemonik bir güç haline geldi (Liverani, 2014, s. 155-156).

Utu-hegal'in vassalı olarak Ur kentini yöneten vali, Uruk kralının damadı (ya da kardeşi) Ur-Namma (Ur-Nammu) idi. Onun Ur Kralı olması ve kayınpederinin ölümünden sonra Uruk dâhil Aşağı Mezopotamya kentlerinde hâkimiyet kurmasıyla tarihin ilk ve tek bölgesel-ülkesel (kent-devlet düzenini aşan) Sümer devleti kurulmuş oldu. Ur da tarihte üçüncü kez Sümer'in merkezi olunca, Ur-Namma'nın hanedanı *III. Ur Hanedanı* adıyla bilindi. Ur-Namma devri kayıtlarından anlıyoruz ki (Gudea gibi) Ur-Namma'nın da ilk icraatı, Ay-Tanrısı (Ur'un koruyucu tanrısı; Baş-Tanrı Enlil'in en büyük oğlu) Nanna (Sin) onuruna inşa edilen tapınak kompleksini, özellikle de Etemennigur adlı tapınağı yenilemek oldu (Studevent-Hickman, 2006b, s. 52). Yeri gelmişken, Mısır'daki gibi, Mezopotamya'da da, güneş ve ay tanrılarının Güneş ve Ay'ın kişiselleştirilmiş formları olduklarını akılda tutalım.

7. III. Ur Hanedanı (2112-2004): Kralların Ülkeyi Tanrısal Adalet ile Yönetmeleri

III. Ur Hanedanı'nın ilk hükümdarı Ur-Namma (2112-2094), kayıtların birinde yalnızca *Ur Kralı* olarak tanımlanırken, diğerlerinde *Uruk'un Efendisi (EN)*, *Sümer ve Akkad Kralı* (Studevent-Hickman, 2006b, s. 53) gibi unvanlar kullanır ki son unvan *Akkad ve Sümer ülkelerini birleştiren efsanevi kral Sargon'un halefi* olma iddiası taşımaktadır. *İki Ülke* olarak tanımlanan Eski Mısır'daki gibi, Sümer ve Akkad'ın birliği, Mezopotamya'da da siyasal-toplumsal istikrar açısından zorunlu görülüyordu artık. İşin aslı, *III. Ur* bir Sümer devletiydi ve kuzeyindeki Akkad ülkesi üzerindeki etkisi zayıftı. 3191 numaralı Sümer yasa tabletinde, Ur ve Sümer'in eşitlenmiş olduğunu, Ur/Sümer kralının gücünü panteonun en büyük iki tanrısı An ve Enlil ile Ur'un koruyucu-tanrısı (dolayısıyla gerçek kralı) olan Nanna'dan aldığını ve nihayet Ur-Namma'nın halkı için bir yasa metni hazırlattığını görürüz. Eski Mısır'da da ülkenin gerçek kralı Şahin-Tanrı Horus idi ve insan krallar devleti onun vekili olarak yönetiyorlardı.

"Dünya yaratıldıktan, Sümer ülkesinin ve Ur kentinin yazgıları belirlendikten sonra, Sümer panteonunun iki baş-tanrısı, An ve Enlil, ay tanrısı Nanna'yı Ur krallığına atadılar. Bir gün, bu tanrı dünyadaki temsilcisi olarak Sümer'i ve Ur'u yönetsin diye Ur-Nammu'yu seçti. Yeni kral öncelikle Ur ve Sümer'in politik ve askeri güvenliği ile ilgili işler yaptı. Ur'a doğru genişleyen sınırdaki Lagaş kent-devletiyle savaşmanın kaçınılmaz olduğuna karar verdi. Onu bozguna uğrattı, kralı Namhani'yi öldürdü sonra da 'kent kralı Nanna'nın gücüyle' Ur'un sınırlarını eski haline getirdi" (Kramer, 2016, s. 79).

Eski Mısır'la bir başka ortaklık, Sümer krallarının *çoban* olarak tanımlanmalarıdır: "Ülkenin çobanı, güçlü kral, Ur kralı, Dört tarafın kralı". Ur-Namma'nın ölümü de, *kentin çobanının* kenti terk etmesi olarak sunulur: "Kötülük Ur'a girdi, inançlı çoban Ur-Namma'yı kentten ayrılmaya zorladı" (Studevent-Hickman, 2006b, s. 56-57, 61). İlk kez Sargon'un torunu Akkadlı Naram-Sin tarafından kullanılan "Dört tarafın kralı" unvanı, *bilinen dünyanın (bütün Aşağı Mezopotamya'nın) kralı olmak* anlamını veriyordu. Mısır ile iki benzerliğe daha dikkat çekilmeli: kralların *tanrıların hizmetkârları* sıfatıyla tapınaklara özenle yaklaşmaları ve ülkenin huzuru için sınırlarda güvenliği sağlamaya zorunlu olmaları...

7.1. Tapınak Mülkleri, Tarım, Ticaret, Tekstil ve Hukukta Merkezî Yönetim

Ur-Namma'nın siyasal gücü, ülkenin genişliğinden değil merkezî yönetimin derinleşmesinden ya da yönetsel örgütlenmenin önceki örneklere kıyasla daha rasyonel ve etkin hale gelmesinden kaynaklanıyordu. III. Ur kralları, Akkad'ın arzuladığı ama yaşama geçiremediği merkezîleşmeyi güçlü biçimde inşa edebilmişlerdi. Her kent başında yine ENSİ'ler vardı ama bunlar gerçekten de birer kral değil, (unvanlarına uygun biçimde) başkent Ur'a bağlı birer vali olarak görev yaptılar (Liverani, 2014, s. 157).

"Siyasal olarak ülke eyaletlere bölünmüş; her birinin kendi başkenti var ve kral tarafından atanan bir ENSİ'nin (eyalet valisi) yönetimi altında. ENSİ istikrarı sağlamak ve vergileri toplamakla görevli ve krala karşı sorumlu. Dolayısıyla tüm kentler merkezi yönetime bağlı ve tapınakların mülkleri bile hükümetin denetimi altında" (Leick, 2019, s. 168).

Fransız arkeolog Jean-Louis Huot, bu merkezîleşme nedeniyle Mezopotamya'nın ilk gerçek devletinin *III. Ur* olduğunu iddia etmiş ve ondan önceki siyasal örgütlenmeler için "kent-devlet" ifadesinin kullanılmasına karşı çıkarak bunların yalnızca birer "bağımsız kent" olduklarını öne sürmüştür. Onun formülüne göre Uruk, Larsa ve Umma birer "kent" idiler ama "site" değillerdi. Akkad devletliliğe geçiş açısından belki bir eşikti ama ekonomik ve siyasal manada III. Ur kadar merkezîleşme-bürokratik olmadığı için eksiksiz bir devlet görünümü sunmuyordu. Akkadlı Sargon ve torunu Naram-Sin zamanlarında bir kraliyet ideolojisi ve kraliyet ikonografisi (zafer anıtları, savaş sahneleri-temsilleri, diyorit taşından yapılmış kral heykelleri) ama III. Ur'da olduğu gibi sabit bir başkentten ve kraliyet arşivlerinden yoksundu Akkad Krallığı. Savaşçı, fetihçi ve hatta avcı bir ön-devlet olup "yağma" aracılığıyla "artık toplayan" bu krallığın ardılı III. Ur,

artığı (tarımsal ürün fazlasını) akılcı bir yönetim anlayışıyla toplamayı başaran ilk hakiki Mezopotamya devletiydi (Huot, 2005, s. 970-973).

Ur-Namma'nın oğlu Şulgi'nin (düzenli ordu, yazının yeniden düzenlenmesi, ölçü sisteminde reform ve takvimi tekleştirilme gibi) icraatları devlete sıçrayışın açık kanıtlarını oluşturur Huot'ya göre. Şulgi döneminde, büyük tapınakları içine alacak biçimde merkezîyetçi bir siyasal-ekonomik örgütlenme oluşturuldu ve *vergilendirme yoluyla merkezde biriktirilen tarımsal artığın (besin üretmeyen sınıflara) yeniden dağıtımını* üzerinde yükselen bu sistem en az 30 yıl boyunca düzenli biçimde uygulandı. Şulgi sonrasında merkez-taşra uyumu daha fazla sürdürülemediği için de III. Ur'un yıkılışı süreci başlamış oldu (Huot, 2005, s. 971-972).

Şulgi, 39. taht yılında bugünkü adı Drehem olan Puzriş-Dagan yerleşiminde devasa bir çiftlik yaptırdı, vergi olarak alınan toynaklı hayvanlar burada toplanıyor ve devletin gözetimi altında topluma dağıtılıyordu. Drehem'de tutulan kayıtlar bize III. Ur devletinin merkezîyetçi bürokrasisine dair eşsiz bilgiler sunuyor. Hayvanlar, türlerine, yedikleri yemlere, renklerine, onları çiftliğe getiren memurların adlarına, vergi olarak toplandıkları mahallere, hangi ahırda tutulduklarına ve hangi kentlere gönderileceklerine göre ayrıntılı biçimde sınıflandırılmışlar. En çok hayvan, imparatorluğun dini başkenti Nippur'un tapınaklarının mutfaklarına gönderilmiş; geri kalanlar diğer kentlere üleştirilmişler. Dini bayramlar (festivaller) ve adaklarla ilgili kayıtları da içeren tabletler, karışmamaları için farklı sepetler içinde muhafaza edilmişler ve her bir sepet etiketlerle ayırt edilmiş. Drehem dışındaki yerleşimlerde de (özellikle Umma ve Lagaş kentlerinde), dokuma, metal işçiliği, çömlekçilik, deri işçiliği, ahşap işçiliği ve sair zanaatla ilgili ayrıntılı kayıtlar keşfedildi. Öte yandan tabletler, III. Ur'un sıkça işçi alımı yaptığını ve emeklerine başvuru alan düz işçilerin kamuya ait pek çok sektörde çalıştırıldıklarını ortaya koydu (Yoffee, 1995, s. 295).

Akkad örneği izlenerek tanrılaştırılan III. Ur kralları bütün ülkeye hükmedebildikleri için fiilen kentlerin koruyucu tanrılarının yerini almışlardır. Üretim, ticaret güvenliği ve refahın yeniden-dağıtımından sorumlu olan krallar, kentlerde dengeli biçimde tapınak inşa etmek ve açtırdıkları kanallarla kentleri birbirlerine bağlamak yükümlülüğünü üstlenmişlerdi. III. Ur'un ilk kralı için kaleme alınmış bir kayıt, Sümer siyasal-kültürel seçkinlerinin tarımın sürekliliği ile devletin varlığı arasında koşutluk kurduklarını gösterir. "Halkın açtığı kanallara, yarattığın büyük tarım alanlarına, kurduğun bataklıklara, ambarlara doldurduğun tohumlara ve kurduğun köylere-çiftliklere hayranlıkla bakarak sonsuza dek adını hatırlasınlar Ur-Namma" (Liverani, 2014, s. 157).

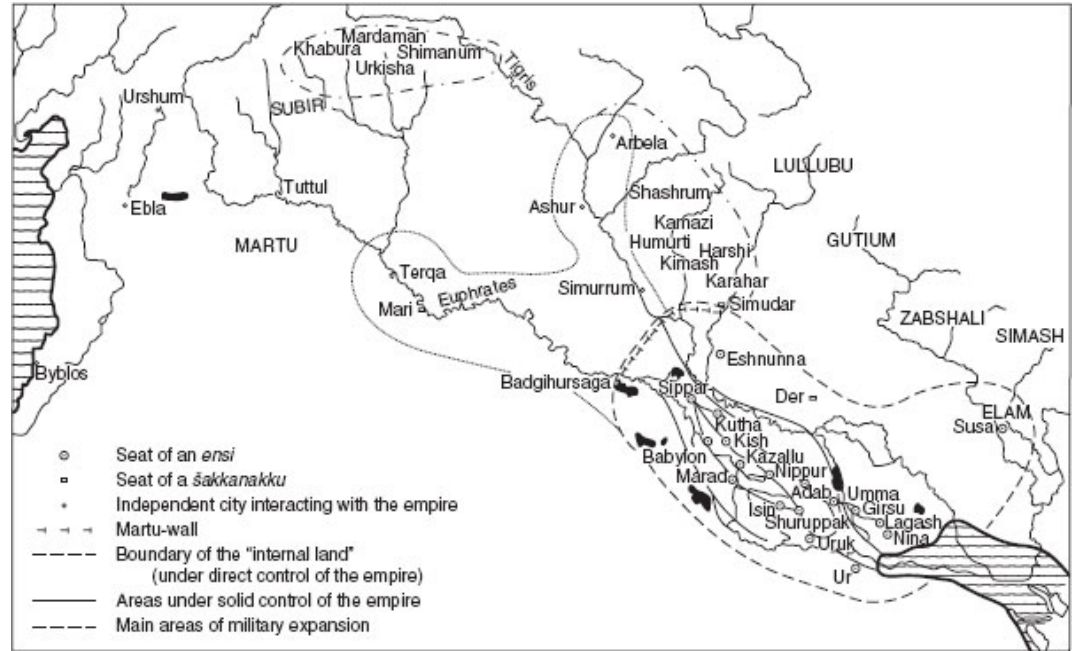
"*Merkezileştirilmiş bir ekonomi ve yönetim*: Belli alanlarda, özellikle tekstilde üretimin devletin tekelinde olduğu açıkça görülüyor. Keten ve yünlü kumaşlardan giysiler yapılıyor, bunların kalitesi, kesimi ve tasarımı sürekli olarak denetleniyor. ... Hükümet üretimi artırmak amacıyla çeşitli standart ölçüler belirliyor. Bunlar büyük oranda daha önce her kentin kendi belirlediği ağırlık ve ölçülerin yerini almış. Hesaplama temel birim olarak gümüş kullanılıyor, çubuk halindeki gümüşler istenen ağırlıkta kesiliyor. En önemlisi, tarımsal yöntemler geliştirilmiş ve merkezi hükümet daha ileri sulama tekniklerini gerçekleştirmek için yatırım yapıyor. Hayvancılık, özellikle sığır yetiştiriciliği iklim koşullarının daha elverişli olduğu kuzeydeki vadelerde yoğunlaşmış. Yönetim metinlerinden anlaşıldığı üzere, balıkçılık, avcılık, bahçecilik ve hurma ağacı yetiştirme ekonominin bir bölümünü oluşturuyor. Bununla beraber bu, tüm ekonomik faaliyetin sıkı bir denetim altında olduğu anlamına gelmiyor" (Leick, 2019, s. 167).

Lagaş ENSÍ'si Urukagina, bugüne dek bulunan en eski yasa metnini hazırlamış Sümer kralıydı. Sonraki 3 yüzyıl boyunca herhalde başka krallar da bu tip metinler kaleme aldırılmışlardı ama bunlar henüz keşfedilmediler. Şimdilik Mezopotamya'nın ikinci en eski yasası, *Urukagina Yasaları*ndan yaklaşık 250 yıl sonra çıkarılan *Ur-Namma Yasaları*dır. MÖ 2100'de yazılmış olduğu sanılan *Ur-Namma Yasaları*nın belirgin hedefi, ülkede hukuk sistemini bir-örnekleştirmek ve yeni devletin ne denli iyi örgütlendiğini topluma göstererek meşruiyeti güçlendirmek idi (Liverani, 2014, s. 157, 159).

"Bulunan kısım vergilendirme esnasındaki istismarlar, standart ağırlık ve ölçülerin belirlenmesi gibi konuların yanı sıra ekonomik açıdan zayıf olanların güçlü olanlar

tarafından sömürülmesini engelleyecek prensipleri de içeriyordu: ‘Yetim, zengin olana teslim edilmemiştir; dul, zengin olana teslim edilmemiştir; bir şekellik adam, bir minalık [60 şekellik] adama teslim edilmemiştir’. Ur-Nammu kanunları soyut hukuk prensiplerinin hâkim olduğu sistematik bir bütün değildir. Kanunlar gerçek durumlar üzerine inşa edilmiştir” (Watson, 2018, s. 143).

“[Reformcu kral Ur-Namma,] yurttaşların öküzünü, koyununu, eşeğini elinden alan ‘düzenbazlar’ı ve rüşvetçileri ya da kitabedeki [3191 numaralı tabletteki] tanımıyla ‘yağmacılar’ı görevden aldı. Sonra ağırlık ve ölçü birimlerini adil ve değişmez biçimde düzenledi. ‘Yetimin zengine yem olmamasını, dulun güçlüye yem olmamasını, bir şekelli olan adamın bir minası (altmış şekel) olan adama yem olmamasını’ sağladı. ... Yasalar olasılıkla tabletin arka yüzünden başlıyordu. Ancak öyle hasar görmüş durumda ki, yalnızca beşinin içeriği belli bir kesinlikle onarılabilirdi. Bunlardan biri su cezasının verildiği bir mahkeme gibi görünüyor; bir diğeri bir kölenin efendisine geri dönüşünü işliyor. Ama parçalar halinde ve içeriklerinin anlaşılması güç olan diğer üç yasa, ... ‘göze göz diş diş’ yasasının, İÖ 2000’den önce bile yerini çoktan daha insancıl bir yargılama sistemine bıraktığını, bedensel cezalandırmanın yerini para cezasının aldığını gösterirler” (Kramer, 2016, s. 79-80).

Şekil 3. III. Ur İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanı (Liverani, 2014, s. 157, Figure 9.1)

Adalet kavramının Akkadçası *MİŞARUM* ile Sümercesi *NĠG-SĠ-SA* (ikisi de), açıkça “sosyal adalet”e vurgu yapan terimlerdir: “Yoksulun, ötekileştirilmiş olanın, kötü muamele görenin, dulun ve yetimin acılarını hafifletmek; zalimleri mahkûm ederek cezalandırmak”. Bu amaçlara ulaşmak için *tanrısal iradeyi* yansıtan bir *tanrısal düzeni* kurmak-yaşatmak gerekir. Aşağı Mezopotamya’da da devletlerin tanrılar eliyle kurulduğunu, daha sonra insan krallara devredildiklerini görmüştük. Ay Tanrısı Nanna, ebeveynleri An ve Enlil’den devraldığı Ur Krallığı’nı Ur-Namma’ya bırakarak onu vekili tayin etmişti. *Ur-Namma Yasalarının* önsözünde şu cümle vardır: *Efendim Nanna’nın gücü, [Güneş-Tanrı ve Adalet Tanrısı Utu’nun emirleriyle, ülkede adaleti] hâkim kıldım*. *Güçsüzü koruma*, “adalet” sözcüğü zikredildiğinde ilk akla gelen temadır (Doak, 2006, s. 1-3). Ur-Namma reformlarını öven pasajlar, kralı *yoksulların babası - gasıpların cezalandırıcısı* olarak sunmaktadır. Bunların 250 yıl önce Urukagina reformlarını öven cümlelerle benzerliği herhalde dikkatlerden kaçmamıştır.

III. Ur dönemi kraliyet kayıtlarına göre, 1- Kurucu Ur-Namma’nın en önemli icraatı, ülkede barış-istikrar sağlamasıydı. O, Mezopotamya’da savaşta yaralanan ve yaşamını

yitiren ilk kral oldu. Ur-Namma, ayrıca, 18 yıl süren krallığında Nanna tapınak kompleksini yeniledi ve krallığın en önemli dört kentinde (Ur, Eridu, Nippur, Uruk) tapınak kompleksleri inşa ettirdi. 2- Onun oğlu Şulgi (MÖ 2094-2047), vaktinin büyük kısmını Ningirsu tapınağı *E-NINNU*'nun muhafazasına ayırdı, 47 yıllık hükümdarlığının ilk yarısında Ur, Nippur ve Uruk'ta kült merkezleri yaptırdı. 3- Onun halefi Amar-Sin (MÖ 2046-2038), pek çok önemli tapınağa baş-rahibe atamaları yaptı. 4- Sonraki kral Şu-Sin (MÖ 2037-2029), Umma kentinin koruyucu tanrısı Şara için tapınak, Suriyeli barbar-savaşçı-istilacı Amorluları sınırların gerisinde tutmak için de "Murik Tidnim" adlı duvarı-surları inşa ettirdi. 5- Son kral İbbi-Sin (MÖ 2028-2004) ise, Nippur ve Ur kentlerinin çevresine sur yaptırdı (Studevent-Hickman, 2006b, s. 52-57; Michalowski, 2008, s. 35-36). Bu veriler birlikte düşünüldüğünde, III. Ur siyasetinin büyük ölçüde tapınakla uyumlu ilişkiler kurmaya ve Sümer kentlerinin güvenliğini sağlamaya odaklandığı söylenebilir.

7.2. İkinci Kral Şulgi'nin Siyasal Meşruiyet Amacıyla Tanrılaştırılması

47 yıl krallık yapan Şulgi döneminin kayıtları, kutsal ile siyasetin birbirlerinden ayrılamaz iki olgu olarak algılandıklarını ortaya serer. Şulgi'yi anlatan bir *kralliyet ilahisi*, kral ile pek çok tanrı arasında bağlantı kurmaktadır:

"Ben kralım, ana-rahminden beri bir kahraman olan.

Ben Şulgi'yim, doğduğu andan itibaren kudretli bir adam olan. ...

Ben dört tarafın kralyım, çobanım, 'kara kafalı halk'ın çobanı.

Ben soylu olanım, bütün ülkenin tanrısı,

Ninsun'un evladı, kutsal An'ın kalbiyle seçtiği

Yazgısı [Baş-tanrı] Enlil tarafından kararlaştırılmış adamım ben.

Ben Şulgi'yim, [Enlil'in eşi, Baş-tanrıça] Ninlil'in sevdiği,

[Doğum Tanrıçası] Nintu'nun inançlı bir insan olarak yetiştirdiği,

[Su Tanrısı] Enki'nin bilgeliğiyle taltif edildim ben.

[Ay Tanrısı] Nanna'nın kudretli kralyım,

[Güneş Tanrısı] Utu'nun kükreyen aslanı,

Ben Şulgi, [Cennetin Kraliçesi, Aşk ve Savaş Tanrıçası] İnanna'nın cazip kıldığı,

Kimseyi yolda yüzüstü bırakmayacak olan katırım ben,

Sefere çıkanların izleri üzerinde kuyruğunu sallayan bir at,

[Yazı - Tahıl Tanrıçası] Nisaba'nın kâtibiyim" (Studevent-Hickman, 2006b, s. 58-59).

"Kahramanlığım gibi, kudretim gibi,

Bilgeliğim de tamdır,

(Bilgeliğin) doğru sözüyle yarışırım (?),

Adaleti severim,

Kötülüğü sevmem. ...

Şulgi, tüm yabancı ülkeleri yıkan, Ülkeyi (Sümer) güvenli kılan,

Evrenin *ME*'lerine göre rakipsiz olan,

Şulgi, An'ın güvenilir oğlunun (Nanna) göz bebeği" (Kramer, 2016, s. 341-342, 345)!

İlahide Şulgi'den "Tanrıça Ninsun'un evladı" olarak söz ediliyor. Bu olay kralı tanrılar katına çıkarmakla kalmaz, onu Ninsun'un oğlu (Uruk'un efsanevi kralı) Gilgamiş'in (Sümerce Bilgamiş) kardeşi yapar. III. Ur kralları, sürekli Uruk kentiyle hanedan arasındaki bağa vurgu yaptıkları için kendilerini sık sık *Gilgamiş'in kardeşleri* olarak tanımladılar. *Ninsun'un oğlu* olan tanrısal Şulgi, Nippur'dan Ur'a uzanan bir yolculuk anlatısında Utu ve İnanna ile şölen sofrasında otururken resmedilir. Bir metinde de Şulgi'nin göğe çıktığı nakledilir ki Aşağı Mezopotamya inancında tanrılaştırılan krallar ölmezler, gökteki yıldızlar arasında var olmayı sürdürürler (Studevent-Hickman, 2006b, s. 59-60). *III. Ur'un en uzun ömürlü kralı Şulgi'ye dair yazılanlar*, Mısırlıların kralları tarif ederken kullandıkları ifadelerle büyük benzerlik sergilerler. Bütün tanrıların onayını almış olup tanrısal yazgıya sahip Sümer kralları, kentlilerin güvenle yol yürüyebilecekleri yöneticilerdir.

Şulgi ile İnanna arasında çok daha özel bir bağ var. Daha önce de büyük krallar *İnanna'nın sevgilisi* ya da *İnanna'nın gözbebeği* gibi iddialı terimlerle tanımlanmışlardı. Ama

Şulgi devri kraliyet ilahilerinde hem kraldan *İnanna'nın eşi-kocas*ı olarak söz edildi hem de tanrıça ile cinsel birleşme konusuna aşırı yer ayrıldı. Metinlerde İnanna'nın mitolojik eşi çoban Dumuzi'nin yerini alan kralın cinsellikten hoşlanan Tanrıça İnanna ile birlikte olduğu ve onu tatmin ettiği aktarılır.

“İnanna'nın EN'i' unvanını alan Şulgi, Uruk öykülerinden yararlanarak kendi fetihlerinin ve reformlarının İnanna'nın 'aşkı' ile kutsandığını iddia edebilir. Onun tanrılarla sözde akraba oluşu ve özellikle İnana ile evlilik ilişkisi belki de tapınak yönetimine müdahale gibi tartışmaya açık reformlarının eleştirilmesini önlemeyi amaçlıyordu. Krallığının yirmi birinci yılından sonra o döneme kadar bağımsız olan eski Sümer tapınaklarını devlet denetimi altına aldı ve onlardan vergi topladı. ... Bir başka Şulgi ilahisinde kralın ülkesinde önde gelen tapınakları ziyareti anlatılıyor. ... Bir merkezi hükümet geniş kapsamlı denetim gücüne sahip olsa da eski kurumları, özellikle tapınakları karşısına almamaya özen göstermek zorundaydı. Kral ... ekonomik açıdan üretken olan tarım ve dokuma sanayisinin devletçe denetlendiğini ilan edebilirdi ama tüm bunların tanrılar tarafından onaylanması gerekiyordu. Örneğin atamalar kehanetlere dayanarak yapılıyor, önemli reformlar tanrılara danışılarak gerçekleştiriliyordu. Kralın tüm önde gelen tanrılarla yakın işbirliğinde olduğunu ortaya koyan kanıtlar da yaşamsal önem taşıyordu” (Leick, 2019, s. 179).

III. Ur kralları içinde adına en çok kraliyet ilahisi yazılmış figür Şulgi'dir. Taht dönemi uzun olduğu için anlaşılır bir durumdur bu. İlahilerin başlıca hedefi, kralların geleneğe ve dinsel âdetlere ne denli bağlı olduklarını göstermekti. Bu vurgu sayesinde onlar dini kurumlar ve tapınak arazileri üzerinde daha önce hiç tanık olunmamış ölçüde denetim kurabildiler. Başka bir deyişle, *dine ve geleneğe saygı*, siyasal gücü tahkim etmenin temel aracı idi. Krallar da, insanları tanrılara bağlayan-yaklaştıran “en yüce araçlar” olarak gösterildiler, hatta kendileri kült konusu haline getirilip tanrılaştırıldılar: “Bu, kral ile uyrukları arasında radikal siyasal ve ekonomik değişimleri başlatmak için gerekli olan bir mesafe oluşturdu. ... İlahilerin başlıca hedefi 'tanrılar tarafından seçilen' kralın özel konumunu vurgulamak ... ve adını ölümsüzleştirmekti” (Leick, 2019, s. 174-175).

Şulgi'yi konu alan ilahilerde onun insan-üstü bir konuma çıkarılması gerekliydi. O artık sıradan bir insan gibi görülmezse meşruiyeti asla sorgulanmaz; yönetimi kutsal-tanrısal bir eylem olarak algılanırsa, emirlerine ve yasalarına itaat etmek neredeyse bir ibadet haline gelirdi. Yeryüzünde ondan daha güçlü, atletik, zeki, avcılık yetenekleri gelişmiş, kültürlü-bilgili, kâhin ve müzisyen bir başkası daha bulunamazdı. O yazı yazmada ve hesap işlerinde de bütün yazıcılardan daha üstündü (Leick, 2019, s. 175-176).

“Gençliğimde EDUBBA (okul) vardı,

Orada Sümer ve Akad tabletlerinden yazı sanatını öğrendim,

Hiçbir genç, kilin üstüne benim kadar iyi yazamazdı.

Yazı sanatının öğretildiği yerlerde ders aldım (?),

Çıkarmayı, toplamayı, aritmetiği, hesaplamayı sonuna kadar hatmettim. ...

Kimse benim tutamayacağı usta bir yazmanım ben” (Kramer, 2016, s. 334-335).

İşte en önemli sorunun yanıtı böylece yanıtlanmış oluyor: “Kralımız niçin o ve onun soyundan gelenler”? “Çünkü o ve çocukları her konuda hepimizden daha iyiler, Şulgi insanlara yol gösteren ve onların iyiliği için en doğruyu bilen yegâne önder, insanların refahı için onların yanında kalmayı kabullenmiş bir tanrı. O göksel krallığa yükseldiğinde yerini aynı hanedandan bir başkası alacak, ülkenin refahı ve istikrarı da böylece sürüp gidecek”.

“Sümer ve Akad'ın kralı kusursuz, ideal insandır: fiziksel olarak güçlü ve üstün görünümlü, zekâ bakımından eşsiz, tinsel açıdan dindarlık ve dürüstlük örneğidir. ... Kralların heybetli görünüşlerinden çok fiziksel güçleri, cesaret ve kahramanlıkları daha etkileyicidir. Örneğin Şulgi, ana karnında savaşçıdır, doğduğu günden kudretli bir adamdır; tanrısı Nanna ona 'savaşçılık' ve tapınağına kudret vermiştir. Enlil ona 'azametli kol' vermiştir. ... Şulgi, ağzını kocaman açmış bir aslan, güçlü bacaklarıyla kocaman yabani bir boğa, aslan yüzlü bir ejderhadır; su yolunda yetişmiş bir meşe (?) ağacı kadar dayanıklıdır. ... Şulgi, ayaklanan ülkelere karşı gürleyen bir seldir ...; acımasız silahı,

ısırmaya hazır bir yılan gibi zehir saçar; okları savaş meydanında yarasalar gibi uçar; bir ejderha gibi delip geçer yayı. ... Şulgi, bozkırdaki aslan ve yılanları, ağ ya da kapan kullanmaksızın, bire bir avlamakla övünür. ... Koşan bir ceylanı yakalayabilecek kadar ayağına tez olduğunu iddia eder. Kral fiziksel yiğitliği ve kahramanca cesaretinin yanı sıra büyük bilgellik ve derin anlayışa sahipti. Hız, ideal kralda bulunması gereken bir nitelikti ve elimizde gerçekten de bir hükümdarı uzun-mesafe koşu şampiyonu olarak öven bir ilahi var. ... Zeki ve anlayışlıydı: ... 'kızgın yürek'i soğutur ve 'yakıcı söze son verir'di... Kral tanrılara nasıl hizmet edileceğini bilir, tapınak ayinleri ve dinsel geleneklerin uygun biçimde yerine getirilmesini gözetirdi. ... Sümerli şairler[e] ... göre, kralın bütün eylemlerinin -savaşa önderlik etmek, tapınaklar dikmek, kültleri yaşatmak, kanalları onartmak, anayollar yaptırmak ve onartmak, yasalar çıkarmak- tek yüce amacı vardır: halkı mutlu, zengin ve güvenli kılmak. ... Kral tahıl ambarlarını dolduran çiftçi, ahır ve ağulları bereketlendiren çobandır; ülkenin yüksek koruyucu duvarıdır, halk onu babası olarak görür ve onun tatlı gölgesinde güven içinde yaşar" (Kramer, 2016, s. 335-339).

Şulgi, (Lugalbanda, Dumuzid, Gılgamış gibi efsanevi Uruk kralları hariç) Akkadlı Naram-Sin (MÖ 2254-2218) ve Lagaş Kralı Gudea'dan (2144-2124) sonra Mezopotamya tarihinin tanrılaştırılmış üçüncü kralı olabilir. Hatta Şulgi dönemi kayıtları, önceki iki tanrılaştırmayı yok sayıp Şulgi'yi Aşağı Mezopotamya'nın ilk ve tek tanrısal kralı olarak gösterme eğilimindedirler. Henüz hayatta iken *Gök-Tanrı An'ın oğlu* olarak adlandırılan Şulgi'yi konu alan kült, Ur, Girsu ve Umma gibi kentlerin tapınaklarında örgütlenmiş; tanrısal kral için ayinler düzenlenmiş, görev süresi bittiğinde Şulgi'nin göğe (tanrıların arasına) döndüğü iddia edilmiştir. Pek tabii bu tip tanrılaştırma çabaları, kralların bireysel bedenleri değil kamusal bedenleriyle ilgiliydi. *Sümer Kral Listesi*, Şulgi'nin kral oluşunu "krallık göklerden indiğinde" ibaresiyle açıklıyordu; demek ki kralın göğe geri dönüşü halefine yer açması anlamına geliyordu. O halde, modern zamanlardaki gibi, Sümer zihniyetinde de, ölümsüz olan devlet idi; ölümlü bedenler gelirler ve süreleri dolduğunda giderlerdi (Michalowski, 2008, s. 38).

III. Ur kralları (özelde Şulgi), fiziksel-zihinsel-ahlaki-dini açılardan insan-üstü niteliklere sahip figürler olarak sunuluyorlar. Bu tip bir figürün "insanlar içinde bir tanrı" olması da yadırganmamalı. Sonuçta siyasal-dini-kültürel seçkinler dışındaki sıradan halkın Şulgi'nin mükemmel bir müzisyen, yazıcı, koşucu ve avcı, savaşçı olduğunu bilme; onun insan-üstü zekâsını-kavrayışını-cesaretini, adalet duygusunu, yoksul-güçsüz-yetimi koruma arzusunu deneyimleme olanakları yoktu. Kraliyet iletişim ve propaganda aygıtları (özelde kraliyet ilahileri) onu hiçbir insanda bir arada bulunması olanaksız görünen üstün sıfatlarla tanımlayarak aslında bu nitelikleri *devlete* yakıştırıyor, adil-güçlü ve hatasız olanın kralın bedeninde *devlet* olduğunu ilan ederek gerçekte *devleti* tanrılaştırıyorlardı.

Kraliyet yazıcıları kralın tek yüce amacının "halkı mutlu, zengin ve güvenli kılmak" olduğunu söyleseler de Ur-Sümer toplumsal sisteminin siyasal ve ekonomik eşitsizlikler üzerinde yükseldiği açıktır. Kralın "adaleti sevdiğini ama kötülüğü sevmediğini" belirtmesinin nedeni de sosyal adaletin "sınıflar arasındaki gelir uçurumunun aşırı düzeyde açılmasına mani olmak"tan ibaret görülmesidir. Eşitsizlik, *doğal düzenin* bir parçası olarak kabullenilmiştir, kanıksanmıştır; kralın (devletin) buna müdahalesi yoksulun-güçsüzün-yetimin aşırı ezilmesini önlemekten fazlası değildir. Devletin bu yöndeki çabalarının ana hedefi, "yoksulluğu ve sınıfsal farklılıkları yönetmek" suretiyle toplumsal hoşnutsuzluğu azaltmak ve olası ayaklanmaların önünü kesmektir. Eski Mısır'daki *Maat* (Düzen-Adalet) anlayışını hatırlatır biçimde, Eski Mezopotamya'da da *adalet* terimiyle devletin yoksulların arkasında olduğu hissi verilmek istenmiştir.

Tanrısallığın (yeryüzünde insanlar arasında fani bedene sahip bir kral aracılığıyla) gökten yere inışı, bazı göksel güçlerin de yersel güçler şeklinde ifade edilmesine neden olur. Sümer inancına göre, yersel unsurların hepsinin yazgılarını kararlaştıranlar genel olarak panteonun dört büyük tanrısı, ama hepsinden çok *Tanrıların Efendisi Enlil* idi. Yukarıdaki bir pasajda Şulgi'nin yazgısını çizenin Enlil olduğu açıkça ifade edilir. Oysa

Şulgi'yi konu alan kraliyet kayıtlarından birinde, onun alt düzey bir kral-yönetici-valiye bir antlaşmayı dayattığı anlatılır.

Yeryüzünde en yüksek makama sahip figür olan Şulgi'nin diğer makam sahiplerine "antlaşma dayatması", metinde tanrı-kralın "yazgıları kararlaştırma (NAM.TAR) gücüne de sahip olması" ile açıklanır. Pasaj *Enlil'in kararlarını yansıtan antlaşmaları yeryüzünde dikte eden* kişinin onun vekili Şulgi'den başkası olamayacağını belirtirken, Enlil ve Şulgi üzerinden gök-yer koşutluğu kurmayı hedeflemektedir. Enlil nasıl Lagaş'ı Ningirsu'nun ve Umma'yı Şara'nın emrine vererek yeryüzü bölgelerini kendisine tabi tanrılar arasında pay ediyorsa, Şulgi de aynı yolla (antlaşmalar dayatarak / yazgıları kararlaştırarak) alt düzey krallara-valilere yetkilerini devretmektedir (Lambert, 1960, s. 2, dn. 3, 3, dn. 1). Enlil nasıl tanrıların efendisi ise, Şulgi de yeryüzündeki yerel iktidar sahiplerinin efendisidir.

Peki, ölümsüz-tanrısal bir kral (yani bir devlet), Aşağı Mezopotamya'nın Sümer olarak bilinen parçasına sıkışıp kalabilir mi? Tarihin ilk ülkesel Sümer krallığı, yayılım alanı açısından küçük olsa da, ticari-ekonomik-kültürel etkileri açısından bir imparatorluk gibi dışa açıktı. Naram-Sin'den beri Aşağı Mezopotamya krallarının benimsediği *Dört tarafın kralı* unvanını kullanan Şulgi, unvanının hakkını verebilmek için kuzeydeki topraklara pek çok defa sefer düzenlendi. Bu seferlerin amaçları çeşitliydi. İki, kuzeyli savaşçı halkların (Zağroslu Lullubiler, Suriyeli Amorlar ve Anadolu Hurrilerin) olası akınlarının önünü kesmekti. Sümerler, özellikle Amor akınlarından çekiniyorlardı, zira Martu olarak adlandırdıkları bu göçebe-savaşçı halkın saldırılarını durdurmak için Sümer'in kuzey sınırlarının biraz ötesinde, iki ırmak arasına surlar ("Martu Duvarı") inşa etmişlerdi. İkinci amaç ise, ticaretin güvenliğini sağlamaktı (Liverani, 2014, s. 159).

7.3. Düzenin Devamı İçin Birbirlerine Sıkıca Bağlı Üç Unsur: Din, Devlet, Ekonomi

Metnin şu bölümüne dek aktarılan veriler, Aşağı Mezopotamya'da din, siyaset ve ekonominin birbirlerinden koparılamayacak denli iç-içe geçtiğini ortaya koyuyor. *III. Ur Devletinin* yalnızca başkentinin nüfusu (günümüzden 4 bin yıl önce) 200 000 idi, Roma'ya dek bir daha görülmesi çok güç bir kent nüfusedir bu. Diğer kentler ve bağlı köylerle birlikte toplam nüfusun milyonun üstünde olduğu açıktır. Herhalde yalnızca kentlilerin nüfusu bile milyonun üstündeydi ve tarımla iştilal etmeyen bu insanların doyurulması gerekiyordu. *III. Ur* kralları, ülkelerini, tarımsal üretim, ticaret ve vergi kayıtları gibi ekonomik unsurlarla meşgul olmadan asla yönetemezlerdi (Liverani, 2014, s. 161).

İşte bu nedenle Sümer dünya görüşünü, toplum ve siyaset anlayışını yansıtan kayıtlardan sonra vergi ve muhasebe işleri gibi krallığın rutini hakkında bilgi veren (gündelik yaşamı yansıtan) kayıtlara bakmak zorundayız. Girsu'da *Akkad Devrine* ait sadece 1800 tablet bulunabilmişken, aynı kentte *III. Ur Devrine* ait kayıt sayısı 60 000'dir, başka bir deyişle arşiv 33'e katlanmıştır. Bunların 2000'ini kapsayan ayrıntılı bir çalışmada, kayıtların tahıl üretiminin düzenlenmesi, çalışanların hak ettikleri tayın miktarları, zanaat faaliyetleri, toynaklılar ve hayvani ürünlerle ilgili konulara yoğunlaştıkları görülür. Evet, konular Akkad ve *III. Ur* devirlerinde aşağı yukarı aynıdır. Ama *III. Ur Hanedanı*, tarımsal üretimin düzenlenmesi meselesine (kayıtların % 36'sı) *Akkad devletinden* (kayıtların % 6'sı) 6 kat daha fazla önem vermiş. Artı-ürünün çiftçi-çobanlardan çıkıp kent merkezlerinde toplanması; merkezlerde biriken hayvani-nebati besinin tapınaklara ve (maaş, hak-ediş ya da azık olarak) memurlara-işçilere dağıtılması; bürokratların hammaddeleri üreticilere ulaştırmaları gibi meselelere odaklanan tabletler, *III. Ur* yöneticilerinin ekonomiye verdiği önemi ortaya koyarlar. *III. Ur Krallığı'nın* besicilik konusunda gösterdiği titizlik hayret vericidir. Bütün ülkedeki küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısını saptayıp bunları farklı ahırlara dengeli biçimde dağıtmak isteyen devlet, *totaliter* denebilecek bir hassaslıkta yaklaşır konuya (Lafont, 2006, s. 69-71).

Besiciliği sıkıca denetleyen devletin tarım arazilerini kendi hallerine bırakması beklenemezdi. *III. Ur* yöneticileri, toprakların kalitesini, tuzlanmış olup olmadıklarını, karıklar (tarlayı sulamaya yarayan arklar) arasındaki mesafeyi, ekim yoğunluğunu ve ekimde kullanılan tohumla hasatta elde edilen tohum miktarı arasındaki farkı dikkatle

not etmişlerdir. Tabii eldeki veriler büyük ölçüde kamusal arazileri kapsamaktadır, özel mülkiyete konu tarlalar hakkında doyurucu bilgi yoktur (Liverani, 2014, s. 163).

Kent ile köyler ve devlet ile uyruklar arasındaki katmanlı ilişkileri yönetmek için yazıcılara ihtiyaç vardı. Tapınakla bağlantılı okullarda eğitim gören yazıcılar, yenilere öğretmenlik yaparak mesleklerini sürekli kılmak, ekonomik yaşamın düzenini kurmak, (dini ve mitolojik olanlar dâhil) edebi metinler üretmek gibi farklı işlevleri birlikte görüyorlardı. Üretim ve yeniden-dağıtımın akılcı biçimde işlemesi, yazıcıların tutacakları kayıtlara bağlıydı. Günümüzün ansiklopedilerini andıran *sözcük listeleri* ise, yazıcıların felsefe dâhil bugünkü bilim dallarının kavram setlerini oluşturmakta epey yol aldıklarını kanıtlar. Tanrısal kral Şulgi yazınsal yetenekleriyle övünüyordu, zira devletin çeşitli işlevlerini uyumlu biçimde koordine eden araçların başında yazı ve onu üreten kimseler olarak yazıcılar geliyordu (Liverani, 2014, s. 162, 166). Sonuçta, 4000 yıl önceki Aşağı Mezopotamya Devleti, vergi toplayıp tebaasının güvenliğini sağlamak gibi en basit işlevlerin ötesine geçmiş; modern devletlerde olduğu gibi, sosyoekonomik yaşamı düzenlemeyi de görevleri arasında saymıştır.

Akkad Devleti, artı-ürünün tarlalardan kentlere akışını ve bunların ussal biçimde tapınaklara-bürokratlara aktarılmasını yönetme derdindeydi. III. Ur devleti ise, üretimde verimliliği artırmak için çiftçi-çobanların işlerine müdahale edebilir, tebaayı yoğun bir tarım etkinliği gerçekleştirmeye zorlayabilirdi. Farklılık, devletin işçi çalıştırmasında da kendini gösteriyordu. *Guruş* adı verilen işçilerin işvereni devletti, bunların emeklerinin karşılığı *taayn/azık* cinsinden (tek-tip ölçüye sahip, tahıl gibi tartıya gelir besin maddesi) olarak ödenirdi. Bu tarz işçi çalıştırma geleneği, Akkadlarda nadir, III. Ur devrinde ise yaygındı (Lafont, 2006, s. 72).

Devletin, din, toplum yaşamı, besin üretimi, ticaret ve bürokrasi gibi birbirlerini tamamlayan (birbirlerine kopmaz biçimde bağlı) alanlarda hâkim ve düzenleyici kurum haline gelmesi, onun "aşkın" niteliğinin sürekli daha fazla vurgulanması sonucunu doğurur. Mezopotamya, Mısır gibi bir ülke-devlet (bölgesel devlet) örgütlenmesine geçince, onunkine benzer unsurların hepsini sergiledi. Bu gerçek, monarkların *çoban* ve *güneş-kral* olarak tanımlanmalarının Mezopotamya'da da yaygınlaşmasından anlaşılır.

8. Yaşamın Sürekliliğinin Kesintisiz Devlet Otoritesini Zaruri Kılması

Eski Mısır gibi, Eski Mezopotamya'da da devlete yüklenen görev, Yaşam, güvenlik, bereket ve refahın sürekli kılınmasıydı. Eski Mısırlılar, devlet otoritesinin sekteye uğradığı dönemlerin ülkeye kaos getirdiğine, ara dönemlerin hemen aşılması gerektiğine inanıyorlardı. Adı öyle konmamıştı ama Aşağı Mezopotamya da "ara dönemler"den geçti. Örneğin bağımsız kent-devletler düzeninden Akkad Krallığı'na geçildi, o yıkılınca oluşan boşluğu bölgesel Sümer devleti (III. Ur Hanedanı) doldurdu, o yıkıldıktan sonra Hammurabi'ye kadar yine kent-devletler düzeni geçerli oldu.

Tarihteki ilk ve tek Sümer bölgesel devleti III. Ur'un ömrü 108 yıllı sınırlı olsa da, onun Aşağı Mezopotamya'nın merkezî devlet deneyimine katkısı muazzamdı. Galiba III. Ur'un başarısı kadar yıkılışının da nedeni aynıydı: merkezîyetçiliğe eşlik eden sistematik vergilendirme. Vergiler bürokratik işleyişi kolaylaştırmış olsalar da çiftçilerin yükünü artırdıkları için uzun vadede tarımsal üretimi zayıflatmış olmalı. Öte yandan, son dönemlerine kadar kuzeyli göçebe kavimlerin Aşağı Mezopotamya'ya girişlerini yönetebilen III. Ur devleti, MÖ 22. yüzyılın son çeyreğinde yerleşikler ile göçebeler arasındaki gerilimlere çare üretmedi. III. Ur'un denetiminden kaçabilen (otlaklar ve tarım alanları için yerlilerle rekabet eden) göçebe gruplar bölgenin yeni siyasal güçlerine dönüşünce doğu ve kuzeydoğu eyaletlerini elde tutmak zorlaştı. Kral Şu-Sin (MÖ 2037-2028), göçleri ve yerel ayaklanmaları sona erdirmek için kuzey sınırlarının ötesinde 270 km uzunluğunda bir duvar inşa ettirmeye koyuldu. Onun ardılı İbbi-Sin (MÖ 2028-2004), kuzeyi güvenli hale getirmek için Amor önderleriyle savaşmak zorunda kaldı ama başaramadı, Amor kökenli olabilecek kendi komutanı İşbi-Era tarafından mağlup edildi (Leick, 2019, s. 180-181).

“Başkente ciddi bir gıda kıtlığı baş gösterince İşbi-Erra tahıl sevkiyatına el koyarak kenti ele geçiriyor. Nippur ve İsin ile birini öbürüne karşı kullanarak anlaşmalar imzalıyor ve Ur’un diğer düşmanları ile işbirliği yaparak sonunda III. Ur İmparatorluğu’ndan geride kalanını denetimi altına alıp İsin’de yeni bir hanedanlık kuruyor. Ur kenti yağmalanıyor ve yakılıp yıkılıyor. Bunu yapan Amoriler ya da İşbi-Erra’nın askerleri değil, İran’ın batısında Ur’a bağlanmış ve uzun süre baskı altında yaşamış olan Elam ve Şimaşki halkı. Yıkım geniş çaplı ve korkunç oluyor. Kutsal bölge yağmalanıp yakılıyor, tapınak hazineleri talan ediliyor, yerleşim yerleri ateşe veriliyor ve sağ kalanlardan esir alınmayanlar, çevredeki tarlalar yakıldığı ve su kaynakları zehirlendiği için açlıktan ya da hastalıktan ölüyorlar. En azından bu senaryo Sümer dilinde yazılmış yaklaşık 520 mısra uzunluğunda bir şiirde [*Ur’un Yıkılışına Ağıt*] dile getiriliyor” (Leick, 2019, s. 181).

“Ağıt, ‘Agade’nin Laneti’ örnek alınarak yazılmış ama burada Ur’un şanssız son kralı İbbi-Sin tanrılara saygısızlıkla suçlanmıyor, tanrıların belirlediği bir kaderin kurbanı olarak alınıyor. Ulu tanrılar, özellikle Enlil, seçtikleri bir kente siyasal güç ve refah bağışlayabilir, diledikleri anda bu desteği geri çekebilirlerdi. Şiir şimdi sıranın İsin’e geldiğini ve Ur’a karşı kazandığı zaferin tanrılar tarafından onaylandığını ileri sürüyor. İşbi-Erra ve yandaşları hiç beklemeden Ur devletinin yasal varisleri olduklarını ilan ederek eski imparatorluğun ideolojik yöntemlerinin çoğunu benimsiyorlar” (Leick, 2019, s. 183).

Yaşamın sürekliliğini, bereketi-refahı istemek ve bunun için güçlü bir devlet gerektiğine inanmak bir şeydir, aynı devletin bir zaman yıkılabileceğini kabullenip seçkinleri ve yurttaşları bu olasılığa hazırlamak bambaşka bir şey. Tarihin pek çok büyük devleti yıkılıp gitti. Zira Yaşama dair her şey gibi devletler de fanidirler, zaman onlar için de yıkıcıdır. Bu gerçeği görmemek, kaos-sonrasında düzen kurmayı geciktirebilir. Bu hususta Aşağı Mezopotamyalılar Eski Mısırlılardan da ileri gitmiş, insanları yıkıma hazırlamaya ve yıkım-sonrasının inşasına davet etmeye odaklanmışlardır.

Bir kent, kent-devlet ve onların toplamından oluşan bir bölgesel devlet niçin yıkılır? Sümerlerin yanıtı: Sümer’in en büyük iki tanrısı olan An ve Enlil, bir devlet için böylesi uğursuz bir yazgıyı uygun görüyorlarsa, o zaman kentlerin koruyucu tanrıları oralardan çekilirler ve kentler tamamen korunmasız kalırlar. MS 450’lerde Avrupalıların Hun Attila’yı Tanrı’nın kurbacı olarak nitelemeleri gibi, Aşağı Mezopotamya sakinleri de ülkelerini işgallerle kasıp kavuran dış güçlerin (Zağroslu Gutilerin, doğudaki komşu Elam Krallığı’nın ve en son Suriye’den gelen Amorların) Tanrıların emirlerini yerine getirdiklerini iddia ederek onları fırtına ya da tufan olarak nitelediler. Sümer zihniyetine nüfuz edebilmek için Ur Ağıtına kulak verelim. “Zamanı[n akışını] tersine çevirmek, [kozmetik] tasarımı yıkmak için; Bir sel gibi her şeyi önüne katıp yok etti Fırtına” (Studevent-Hickman, 2006b, s. 67). Bazı pasajlarda, kentlerin yazgılarını tayin edenler, Sümer Panteonunun en yüksek dört tanrısıdır.

“Ur’un yazgısına yön verenler, An, Enlil, Enki ve Ninmah oldular.

Hal bu iken kim tersine çevirebilir, değiştirilemez olan yazgıyı?

Kim karşı çıkabilir An ve Enlil’in kararına?

Dehşete düşmüş Sümer evleri, halk korku içinde kıvranıyor,

Enlil sert bir fırtına getirmiş kente, kent sessizliğe gömülmüş sonra.

[Doğum Tanrıçası] Nintu, rahmini bağlamış ülkenin.

Enki, Dicle ile Fırat’ın sularını kurutmuş. ...

Bütün topraklar, korkudan şaşkına dönmüş haldeler,

Kentin tanrıları yüzlerini çevirmişler ondan, çobanı terk etmiş kenti,

Halk, hava yerine korkuyu çekiyor içine” (Studevent-Hickman, 2006b, s. 69).

Sümer kavrayışında, kentin ve devletin yıkılması, onlarla bütünleşen tapınaklar da yıkıldığı için koruyucu tanrıların kentleri terk etmeleri anlamına geliyordu. Bu, sanki bir yaratıcı yıkım ya da “tufan söylencesi”nde ifadesini bulan her şeyin sıfırlanması hedefine odaklanmış (tanrısal iradeyle desteklenen) bir alt-üst oluştu. III. Ur bölgesel bir devlet olduğu için kentleri birer birer vuran felaket en sonunda başkent Ur’a ulaştı.

“Enlil, salgın ile kıtlığı birlikte koydu kentin kalbine. ...

Ur'da korkuyu ekti Tanrı, kamışı toprağa eker gibi.
Halk, sudan çıkmış bir balık gibi soluksuz kalmıştı. ...
Genelde en güzel yemekleri tadan kral bile bir lokmaya muhtaçtı şimdi. ...
Sarayın gösterişli ambarlarında tek bir tahıl ara ki bulasın; kral da halk gibi çaresizdi.
Yalnız sarayda değil, krallığın hiçbir semtinin ambarlarında yoktu tahıl"
(Studevent-Hickman, 2006b, s. 70).

III. Ur'un yıkılışı acıklı bir öyküdür. Kayıtlar, çöküşün (Güneybatı İranlı) Elamlıların başkent Ur'u işgal etmesiyle geldiğini isabetle naklederken; Zağroslu Gutilerle Suriyeli Amorların III. Ur üstünde sürekli tehdit oluşturduklarını da belirtmişlerdir. Modern insana şaşırtıcı gelecek nokta, kayıtları Sümer dilinde yazan (Sümer toplumuna mensup) kâtiplerin Elam işgalini acıklı bir son olarak aktarmamaları, bu işgalden sonra hem Ur'da hem diğer kentlerde Yaşamın kaldığı yerden devam edeceğini bildirmiş olmalarıdır.

Sümerlerin baş-tanrısı Enlil'in (Ur'un koruyucu tanrısı ve aynı zamanda Ay Tanrısı olup yıkım sırasında Ur'u terk eden) oğlu Nanna'ya söylediklerine bakın:

"Ur senin onuruna müreffeh bir kent olarak inşa edildi ve neşe hükümdarlığın oldu.
Geriye, evet, yıkık bir kent ile onun surları kaldı krallığından.
Karanlık günlerin krallığı yaratıldı senin için.
Doğrulukla inşa edilmiş Etemennigur'da [Ur Zigguratı'nda] otur şimdi!
Bırak Ur yeni baştan inşa edilsin neşeyle; ... Bırak Utu (Güneş) mesut olsun orada!
Bırak dolup taşsın tahıllar onun masasından,
Bırak, kararlaştırılan yazgının kenti Ur, senin için yenilensin. ...
Bırak güneyden kuzeye kadar hazırlansın bu ülke Nanna için"
(Studevent-Hickman, 2006b, s. 71).

Ulu Tanrı Enlil'in söz verdiği gibi Ur gerçekten yıkıntılardan kurtulup yeniden inşa edildiğinde, oğlu (kentnin koruyucu tanrısı) Nanna geri döner krallığına. Kayıtlar, "Baba Nanna'nın kente başı dik girdiğini" naklederken, Nanna'nın kendisi yıkımın Ur'u terk etme vaktinin geldiğini bildirir:

"Ah, acı fırtına! Ah fırtına, geri çekil! Ah fırtına, evine dön artık!
Tapınakları yıkan fırtına, geri çekil, ah fırtına! Yuvana dön, ah fırtına!
Sümer'i yıkan fırtına, Ur'u bırak da başka bir ülke bul kendine! ...
Git Amor ülkesine [Suriye'ye]! ... Git Guti ülkesine [Zağros'a]! ... Git Anşan'a [Güneybatı İran'a]" (Studevent-Hickman, 2006b, s. 71-72)!

Bu pasajlardan sonra, tanrılardan Sümer'e eski düzenini-neşesini vermeleri talep edilir. İstene, Dicle-Fırat ile onlardan çıkan kanalların (eskiden olduğu gibi) ülkeye su getirmesi, tahıl hasadının bol olması, derelerde-ırmaklarda (balıkçılar ve avcılar için) çokça balık ve kuşun bulunması, evcil hayvanların otlaklara doluşması, bal ve şarap eksikliğinin hiç çekilmemesidir.

"Kent inşa edildi ve insanlar yeniden çoğaldılar. ...
Ey Nanna, krallığın nasıl da hoş! Senin olan yere geri dön!
Ur'daki tatlı ve bereketli krallığın ömrü çok uzun olsun!
Bırak insanlar yumuşak çimlerin üzerine uzansınlar! Bırak evlenip çoğalsınlar! ...
Ah Nanna! Ah senin kent! Ah tapınağın! Ah senin insanların"
(Studevent-Hickman, 2006b, s. 71-72)!

Aktarılan pasajlardan hareketle, biri olası, diğeri daha net iki sonuç çıkarılabilir. İlk varsayım, kent önce Elam sonra Amor (İsin Hanedanı) yönetimine girerken, kâtiplerin Ur sakinlerini yeni düzene hazırlamalarıdır. Ur, 21 yıl Elam yönetiminde kaldı (Bryce, 2009, s. 221); daha sonra da Suriyeli Amorlar, yani yine yabancı bir hanedan tarafından yönetildi. Sümer diliyle yazan kâtipler, Ur Ağıtı aracılığıyla, yıkımı ve sonrasında kurulan yeni düzeni doğal (dolayısıyla yeni yönetimi meşru) göstermeye çalışmış olabilirler. Ama felaketin (fırtınanın) Ur'dan uzaklaşması ve (Gutiler, Elamlılar, Amorlar gibi) Sümerler dışındaki diğer halkların üstüne gitmesi dileği, bu olasılığı savunmayı zorlaştırır. Bence ikinci olasılık daha güçlü: özelde Sümer devletinin değil genel olarak devlet-düzen-istikrarın sürekliliğini savunmak... Hiçbir devletin-hanedanın-krallığın ebedi olmadığı

bilinciyle, Ur'da Yaşamın huzur-refah içinde akıp gitmesini sağlayacak "düzen kuran" her tür siyasal örgütlenmeyi doğru ve meşru görmek...

"[Ağıtların] alt anlamı kentlerin, hanedanlıkların ve devletlerin yıkılışı ile yeniden doğuş arasında süregelen gel-git olayının bir bölümü olduğu. Bir kentin yıkılması, en yıkıcı saldırıda bile, tüm kentlerin yok olması; bir kraliyet sülalesinin yok olması, krallığın sonu, bir hükümet değişikliğinin yurttaşların çoğunun hayatında büyük bir değişime yol açması anlamına gelmiyor. Mezopotamyalılar, belki de çoğunlukla istikrarsız olan ekonomi deneyimleri yüzünden uzun vadede kültürlerinin son derece sağlam temellere dayandığına ve canlı kalacağına inanıyorlar. Yıkılan kentler üzerine yakılan ağıtlar, tarihteki yerlerini alırken 'kentlerin yeniden kurulabileceğine' ve hayatın devam edeceğine olan inançlarını doğruluyor" (Leick, 2019, s. 183-184).

9. Sonuç

"Siyaset felsefesi" ya da "Siyasal düşünce tarihi" adlarıyla bilinen alan, felsefenin Batı-merkezli bir disiplin olarak gelişmesinin de etkisiyle belirgin biçimde Eski Yunan ile başlatılır, disipline katkılarının pek zayıf olduğu bilindiği halde Roma ve Ortaçağ Batı felsefeleriyle sürdürülür, nihayet modern ve çağdaş Batı felsefesiyle tamamlanır. Aynı adlarla yayımlanan pek çok ders kitabı ile üniversite öğrencileri dışındaki geniş kitleye hitap eden diğer kitapların da aynı çizgide ilerlemeleri doğal kabul edilmektedir. Bağlı olduğumuz akademik kurumlarda da, öğrencilerimize siyasal düşünce dışında iktisadi düşünce tarihini ve iktisat tarihini aktarırken yine Batı-merkezli aynı çizgiyi izliyoruz. Oysa en erken uygarlıkların, yazının, kentlerin ve devletlerin doğum yeri Güney Avrupa değil Mezopotamya (Aşağı Dicle-Fırat), Mısır (Aşağı Nil) ve Pakistan'dır (İndus). Tarihi bir olgu olan devletin ilk ortaya çıktığı yerlerde hiçbir siyasal düşüncenin üretilmediği ya da siyaset felsefesine dair eserlerin verilmediği düşünülebilir mi? Evet, pek çok akademik birimde felsefe Thales ile siyaset felsefesi de ilk kuşak sofistlerle başlatılır ve böylelikle felsefe ile filozof denkleştirilir. En erken uygarlıklar için filozof adı telaffuz edilemez ama oralarda da siyasal-kültürel seçkinler kolektif bir felsefi düşünce ile siyaset kavrayışı geliştirmiş ve bunları yazıyla kayıt altına da almışlardır. Sümerlerin Platon'dan iki binyıl önce "idea"ları çağrıştıran *ME* (kentlin ve devletin ortaya çıkışına kaynaklık eden ebedi kurumlar-meslekler-kurallar; uygarlığa içkin davranış kodlarının bütünü), yeryüzündeki her varlığın doğasını-işlevini tarif eden *NAM-yazgı* ve her canlının yaşamına yön veren kozmik tasarım anlamında *GİŞ-HUR* gibi soyut kavramlar geliştirdikleri biliniyor. Onlar siyaseti de bu kavramlarla şekillendirmiş ve yeryüzündeki devletlerin göksel krallıktan geldikleri varsayılan bu tanrısal hediyeler eşliğinde kurulduklarını öne sürmüşlerdir.

Acaba en erken uygarlıkların kendilerinden sonraki siyaset ve devlet tasavvurunu büyük ölçüde belirlediklerini söylemek ölçüsüz bir iddia mı olur? Sümerler ve Akkadlar, devleti tarih-üstü bir olgu olarak tanımlayıp onun varlığını tanrısal iradeye (kutsala ya da göksel krallığa) dayandırmışlardı. Devleti yürüten aktörler de bu yüzden referans olarak kutsal işaret ettiler, tapınak inşaatlarına ve kült objelerinin üretimine özen gösterdiler, yüksek dini makamlara kraliyet ailesinden kişileri getirdiler, krallar ilkin kent tanrısının sonraları panteonun en büyük tanrılarının onayı ve inayetiyle ülkeyi yönettiklerini iddia ettiler. Kutsal ve siyasal arasındaki sınır öyle belirsizleşti ki iş kralın tanrılaştırılmasına kadar vardı. Bu, gerçekte ebedi-öncesiz-sonrasız görülen devlet aygıtının tanrılaştırılması ya da doğa güçlerinin kişileştirilmiş halleri olan göksel tanrıların bütünü yeryüzünde devletin somut varlığıyla görünür kılınmasıydı. Bu sayede siyasal seçkinlerin meşruiyet sorunu da çözümlenmiş oluyor, Yaratılışın-Yaşamın garantörü olan tanrısal bir kuruma ve yine tanrısal iradeye uygun biçimde onu yöneten aktörlere itaat etmek mantıklı hale geliyordu. Ama itaat için gerekli bir başka adım, toplumsal hiyerarşi üzerinde yükselen düzenin kitlenin onayını alabilmesi için devletin ekonomik yaşamda düzenleyici aktör olması, dağıtımçı ekonomi aracılığıyla yoksulu-gücsüzü güçlülerden koruyabilmesiydi. Kutsal ile siyasal arasında kurulan koşutluk, Mezopotamya'nın çağdaşı olan diğer erken uygarlıklar ve çok sonraları kurulan daha geç uygarlıklar tarafından da sahiplenildi. Eski Mısır'da krallar *Ra-Güneş'in oğlu*, Eski Çin'de *Tian-Göğün oğlu* olarak tanımlandılar. Sasani

Krallığı'nı kuran I. Erdeşir (MS 224-242), "Din ve devlet ikiz kardeştir. ... Din, devletin temelidir. Hükümdar da dinin bekçisidir. ... Bekçisi olmayan yok olur, temeli olmayan yıkılır" cümlelerini sarf etmişti. Büyük olasılıkla onunla başlayıp İslam dünyasına ve Osmanlı'ya aktarılan "adalet dairesi" anlayışının temel argümanları da Mezopotamya ile Mısır'da oluşan devlet kavrayışıyla uyumludur: 1- Din ve devlet birbirinden ayrılmaz. 2- Bu ikisi, güçlünün zayıfı ezmesini önlemelidir. 3- Mahkeme, halkın şikâyetlerini dinleyip sorunlarını çözmelidir. 4- Memleket imar edilmelidir. 5- Tarım geliştirilmeli, halk refaha eriştirilmelidir. Hıristiyan dünya da farklı değil. Şu sözlerin sahibi, MS 17. yüzyılın ilk İngiltere Kralı I. James'e ait: "Piskopos yoksa kral da yok". Okuduğunuz makale, en eski metinlerde karşımıza çıkan ve erken devletlerden modern çağların başlangıcına kadar varlığını sürdüren siyaset anlayışının temellerini araştırmak ve siyaset felsefesinin uygarlık kadar eski olduğu gerçeğini okura aktarmak için yazılmıştır.

Kaynakça

- Adalı, S. F. & Görgü, Ali T. (2016). *Sümer Kral Destanları: Enmerkar - Lugalbanda*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Algaze, G. (2013). The End of Prehistory and the Uruk Period, *The Sumerian World* içinde, H. Crawford (Ed.). London and New York: Routledge, ss. 68-94.
- Averbeck, R. E. (2003). Myth, Ritual, and Order in "Enki and the World Order". *Journal of the American Oriental Society*, 123(4), 757-771.
- Averbeck, R. (2006). Late Third Millennium BCE Sumerian Texts: Gudea Historical Texts, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 45-55.
- Biggs, R. D. (1967). Semitic Names in the Fara Period. *Orientalia*, 36(1), 55-66.
- Bryce, T. (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Oxon: Routledge.
- Ceravolo, M. & Verderame, L. (2023). Les listes dans le Proche-Orient ancien: Les noms divins entre hiérarchie et puissance. *Archiv für Religionsgeschichte*, 24(1), 35-76.
- Cooper, J. S. (1973). Sumerian and Akkadian in Sumer and Akkad. *Orientalia*, 42, 239-246.
- Çıvgın, İ. (2015a). Orta ve Geç Uruk Dönemi'nde (MÖ. 3700-3100) Kentler, Devletleşme, Ticaret, Kültürel Etkileşim ve Kolonileşme. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 24(1), 75-124.
- Çıvgın, İ. (2015b). Uruk'un Yayılışı: MÖ 4. Binyılda Mezopotamya'da Erken Kentler, Takas Ağları ve Kolonileşme. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(18), 246-299.
- Doak, B. R. (2006). The Origins of Social Justice in the Ancient Mesopotamian Religious Traditions. *Faculty Publications – College of Christian Studies*, Paper 185, PDF: 1-12.
- Emelianov, V. (2016). The Identity of Gudea as a Cultural and Historical Problem, *Kings, Gods and People: Establishing Monarchies in the Ancient World* içinde, T. R. Kämmerer, M. Köiv & V. Sazanov (Eds.). Münster: Ugarit-Verlag, ss.63-76.
- Espak, P. (2010). *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Yayınlanmamış doktora tezi. Tartu-Estonia: Tartu University Press.
- Forest, J.-D. (2006). L'apparition de l'État en Mésopotamie, *L'État, le pouvoir, les prestations et leurs formes en Mésopotamie ancienne* içinde, P. Charvát, B. Lafont, J. Mynářová & L. Pecha (Eds.). Prague: FF UK, ss. 11-17.
- Foster, B. R. (2016). *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*. Oxon: Routledge.
- Glassner, J.-J. (2006a). La pensée et le signe en Mésopotamie, *Conférence donnée le 3 février 2006 à 17 heures dans l'amphithéâtre de l'EHESS*. Paris, PDF : 1-11.
- Glassner, J.-J. (2006b). Le contexte plurilingue de l'invention de l'écriture, *L'État, le pouvoir, les prestations et leurs formes en Mésopotamie ancienne* içinde, P. Charvát, B. Lafont, J. Mynářová & L. Pecha (Eds.). Prague: FF UK, ss. 18-22.
- Halton, C. & Svärd, S. (2018). *Women's Writing of Ancient Mesopotamia*. New York: Cambridge University Press.
- Hansen, D. P. (1992). Royal Building Activity at Sumerian Lagash in the Early Dynastic Period. *Biblical Archaeologist*, 55(4), 206-211.
- Huot, J.-L. (2005). Vers l'apparition de l'État en Mésopotamie : Bilan des recherches récentes. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 60(5), 953-973.

- Jacobsen, T. (1992). *The Harps that once... Sumerian Poetry in Translation*. New Haven - London: Yale University Press.
- Kaya, S. & Yeşildere, A. (2024). 'Din ile Devlet Kardeşir' Nazariyesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(1), 541-571.
- Kramer, S. N. (2016). *Tarih Sümer'de Başlar*. İstanbul: Kabalca Yayıncılık.
- Kramer, S. N. (2020). *Sümer Mitolojisi*. İstanbul: Kabalca Yayıncılık.
- Lafont, B. (2006). Questions autour des premiers empires : Akkad et Ur III, *L'État, le pouvoir, les prestations et leurs formes en Mésopotamie ancienne* içinde, P. Charvát, B. Lafont, J. Mynářová & L. Pecha (Eds.). Prague : FF UK, ss. 67-77.
- Lambert, M. (1960). Polythéisme et monolatrie des cités sumériennes. *Revue de l'histoire des religions*, 157(1), 1-20.
- Leick, G. (2019). *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, Çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Translated by Soraia Tabatabai. New York: Routledge.
- Maeda, T. (1985). "King as a Law Giver" in the Ur III Dynasty. *Orient*, XXI, 31-45.
- Magid, G. (2006). Sumerian Early Dynastic Royal Inscriptions, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 4-16.
- Michalowski, P. (2008) The Mortal Kings of Ur: A Short Century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia, *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, N. Brisch (Ed.). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, ss. 33-45.
- Morgan, C. (2006). Late Traditions Concerning Sargon and Naram-Sin, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 22-44.
- Osterman, J. (2022). From ki-en-gi to Şumerum: How Sumer was Created? *RADOVI - Zavod za hrvatsku povijest*, 54, 39-72.
- Peregrine, P. N. (2002). Jemdet Nasr, *Encyclopedia of Prehistory - Volume 8: South and Southwest Asia* içinde, P. N. Peregrine & M. Ember (Eds.). New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Reader, J. (2004). *Cities*. New York: Atlantic Monthly Press.
- Rey, S. (2016). *For the Gods of Girsu: City-State Formation in Ancient Sumer*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Selz, G. J. (2008). The Divine Prototypes, *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, N. Brisch (Ed.). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, ss. 13-31.
- Steinkeller, P. (2019). Babylonian Priesthood during the Third Millennium BCE: Between Sacred and Profane. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 19, 112-151.
- Studevent-Hickman, B. (2006a). Texts from the Old Akkadian Period, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 17-21.
- Studevent-Hickman, B. (2006b). Texts from the Ur III Period: A-B-C-D-E-F, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 51-75.
- Watson, P. (2018). *Fikirler Tarihi - Ateşten Freud'a*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Woods, C. (2015). The Earliest Mesopotamian Writing, *Visible Language: Invention of Writing in Ancient Middle East and Beyond* içinde, C. Woods, E. Teeter & G. Emberling (Eds.). Chicago: Oriental Institute Museum Publications, ss. 35-56.
- Yoffee, N. (1995). Political Economy in Early Mesopotamian States. *Annual Review of Anthropology*, 24, 281-311.
- Zólyomi, G. (2013). The vase inscription of Lugal-zagesi and the history of his reign. *CEU-IAS Seminar*, PDF: 1-4.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İzzet ÇIVGIN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İzzet ÇIVGIN (100%)
